

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

ALBRECHT DÜRER ÉS WILLIBALD PIRCKHEIMER
A REFORMÁCIÓ MOZGALMÁBAN

SZALAI ELEK

TÖRTÉNELEM-NÉMET-ANGOL

SZAKOS KÖZÉPISKOLAI TANÁR

SZÉKESFEHÉRVÁR

TARTALOMJEGYZÉK

I. Dürer és Pirckheimer kora.....	1. 1.
II. Barátság és együttműködés	16. 1.
III. A humanizmus és a reformáció.....	23. 1.
IV. Pirckheimer elfordulása a reformációtól.....	54. 1.
V. Dürer utolsó évei.....	68. 1.
Jegyzetek.....	82. 1.
Irodalomjegyzék.....	91. 1.

I. DÜRER ÉS PIRCKHEIMER KORA

Ahhoz, hogy megérthessük, miképpen alakult Dürer és Pirckheimer viszonya a reformációhoz, részint a Nyugat-Európában bekövetkezett gazdasági és társadalompolitikai változásokra kell utalnunk, részben Németország sajátos történelmi helyzetét kell megismernünk. Lényeges Nürnberg fejlett gazdasági életének áttekintése is, amely az általános németországi viszonyoktól eltérően a polgári erőket rendkívüli mértékben felduzzasztotta, és a koráramlatok fontos gyűjtőterületévé vált. Dürer és Pirckheimer közvetlen környezetében tisztábban rajzolódtak ki a német társadalom felépítményében jelentkező szellemi áramlatok.

Ez a kor a feudalizmus válságának és a kapitalizmus születésének bonyolult társadalmi feszültségekkel teli időszakát foglalja magába. Az antifeudális mozgalmak addig soha nem látott mértékben koncentráálódtak a reneszánsz, a humanizmus és a reformáció mozgalmaiban. Engels találó jellemzése is a kor jelentőségét huzza alá: "Oly kor volt ez, amelynek óriásokra volt szüksége és óriásokat nemzett, a gondolkodás, szenvedély, jellem, a sokoldalúság és a tudás óriásait." /1/ E korszak a technikai találmányok, a tudományok ébredésének és a nagy földrajzi felfedezéseknek a kora is volt. A feudális Európánál eredetileg jóval fej-

lettebb India és főleg Kína /lábitós szövőszék, puskapor, iránytű, papír és könyvnyomtatás/ technikai előnyét Európa a XIV-XV. században - nagyrészt arab közvetítéssel - átvette, és azt továbbfejlesztve megteremtette saját fejlődésének alapját. A legnagyobb felfedezés Kopernikusz nevéhez fűződik, aki megalkotta heliocentrikus rendszerét, s ezzel súlyos csapást mért a vallásos világnézetre. Gutenberg neve legalább olyan fényesen csillog, mert "semmiféle más emberi találmány vagy intézmény nem tett annyit, mint a könyvnyomtatás, hogy az ember és ember közötti igazságtalan különbségeket megszüntesse." /2/

A felfedezések mintegy katalizátorként felgyorsították a bomló feudalizmus reakcióját, és elősegítették a kapitalista társadalom kialakulását.

Nyugat-Európa gazdasági és politikai arculata is változatos képet mutat. Angliában és Franciaországban az ipar és a kereskedelem fejlődése a politikai központosításhoz vezetett. "Németországban ez a folyamat az érdekek tartományi méretű, helyi központok körüli csoportosulásáig és ezzel politikai szétforgácsolódásáig jutott el." /3/ A jelzett időszak Európáját nemcsak a humanizmus és reneszánsz szelleme hatja át, hanem az élesedő osztályharcok is, melyek számos országban /Németországban, Magyarországon és másutt/ pusztító parasztfelkelésekben törtek ki.

Dürer és Pirckheimer Németországnak felemás gazdasági fejlődése, bonyolult társadalmi és politikai viszonyai a birodalom egészének és fejlett városainak különbségében is kifejeződnek. Ezzel a szembeállítással arra is utalunk, hogy "a civilizáció Németországban csak szórványosan, az ipar és a kereskedelem egy-egy központja körül fejlődött ki; maguknak az egyes központoknak az érdekei erősen különváltak, alig akadt itt-ott egy-egy érintkezési pont. A déli résznek egészen más kereskedelmi kapcsolatai és fogyasztópiacai voltak, mint az északi résznek; a keleti és a nyugati rész szinte semmi érintkezésben nem állt egymással." /4/ Engels részletes elemzése feltárja a belső piac korlátozottságát, és utal a forgalomtól távol eső területek feudális elmaradottságára is. A XV. század végén és a XVI. század elején a kereskedelem és az ipar fejlődését /bányászat, textil-, vasipar, papíripar/ a gazdasági széttagoltságon kívül a politikai megosztottság is akadályozta. Ezt a helyzetet tükrözi az a politikai szemlélet is, miszerint "a városok szabadsága és a fejedelmek önállósága körül forgott minden: a szent római birodalom többi lakóinak szabadsága mégcsak szóba sem került." /5/ Németországnak nem volt központja, és határait is nehéz lenne pontosan megrajzolni. Burgundia vagyis Németalföld államjogilag a birodalomhoz tartozott, de csak félig, mert a Franciaországgal határos területek francia hűbérbirtoknak

számítottak. Svájc ugyancsak félig tartozott a birodalomhoz, sőt Miksa esztelen háborúi után gyakorlatilag el is szakadt a birodalomtól. Északkeleten szintén felemás helyzet alakult ki. Poroszország a birodalom határain kívül esett, s a grünwalddi csata után egyre inkább a lengyel királyok befolyása alá került. Itáliában a hűbéri igényeket a császár hol felujította, hol elejtette. Savoia és Provence birodalmi hűbértok volt, de hovatartozását gyakran a hadiszerencse döntötte el. Jónéhány más ilyen képződmény létezett még, melyért hosszú időn át tartó csaták dultak. A szétagolt birodalmat száználmasan zilált államrendszer jellemezte. Nem voltak birodalmi adók, vámok, legalábbis gyakorlatilag senki sem fizette ezeket. Nem beszélhetünk birodalmi hadseregről, rendőrségről, de még jogról sem - ellentétben Angliával, ahol a common law érvényesült. A Legfelső Birodalmi Törvényszék határozatait is többnyire az egyházi kánonjog vagy más régi feudális jogszokás keresztezte. Ezt a zürzavaros helyzetet tükrözi Dürer németalföldi naplója is, ahol lépten-nyomon vámokról és egyéb korlátozó intézkedésekről szól. A városok és fejedelemségek intézkedései a kereskedelmet nehezítették. Még bonyolultabb volt a fizetési rendszer, ahol ötszáz különböző pénznem rejtelmeiben kellett eligazodni. A súly- és helyi mértékegységek számát is legalább kétezerre becsülték.^{/6/} E labirintusban némi eligazodást jelentettek a városok a vonzáskörükbe tartozó vidékkel, ahol a gazdasági egység együttjárt a súlymértékrendszer és a pénz egységével.^{/7/} Németország erejét és ütőképességét tulajdonkép-

pen a városok jelentették, melyek "fontosságát és jogi különállását gazdasági expanziós erejük határozta meg." /8/

Dürer és Pirckheimer Nürnbergje birodalmi város, Németország egyik legfejlettebb gazdasági központjának számított. Gyors felemelkedését elősegítették a XIII. század közepén a közlekedésben és a kereskedelemben bekövetkezett változások. Az új utvonalak Velencéből Münchenen, Augsburgon és Nürnbergben át egyrészt az atlanti-óceáni kikötőkbe: Antwerpenbe és Amsterdamba, másrészt a keleti-tengeri Lübeckbe irányultak. Nürnberg az európai közlekedés fontos csomópontja és kereskedelmi metropolja volt. Kedvező fekvésénél fogva az oberpfalzi és az alsó-frankoniai érc fontos átrakóhelye volt, melynek jelentőségét a mansfeldi rézbányák és a thüringiai ónbányák tulajdonosaival kötött szerződések is tovább növelték. /9/ Mint bányaváros szintén óriási jövedelmet mondhatott magának. Dürer és Pirckheimer korában hatalmas földterülettel rendelkezett. A környező birtokok biztosították a város élelmiszer-ellátását, elősegítették a növekvő ipar nyersanyagszükségletét, és hadászatilag jól kiépített előbástyáknak számítottak. További előnyt jelentettek a földek a belső piac kiterjesztésére. A XV. században az egykori nürnbergi, ravensburgi és konstanzi kereskedelem egy össz-felsőnémet távolsági kereskedelemmé tárgult, melyben Nürnberg és Augsburg állt az élen. /10/ Stromereh és Locheim kereskedők Antwerpenen keresztül eljutottak Angliába, majd Holczschuher és Schüstal eléri Kataloniát,

Aragóniát, végül Portugáliát.^{/11/} A kelet-európai kapcsolatok még ennél is erősebbek voltak. Csehországgal a réz-kereskedelem volt jelentős, Lengyelország apróbb fémcikkek fontos felvevőpiaca, Krakkó környékén bányászati és kohászati érdekeltségei voltak a korabeli Nürnbergnek. 1412-ben nürnbergi nagyvállalkozók kezükben tartották Európa színesfém-kohászatát.^{/12/} A virágzó gyapju-, posztó- és vászonipar felvevőpiacai a Duna-menti országok voltak, Erdellyel és Moldvával bezárólag. Magyarország török kézre kerülése eredményezte a posztóipar gyors hanyatlását. A kereskedelem fejlődésében igen fontos elem volt az, hogy a helyileg nem termelt s a kereskedelem révén megszerzett áruk a városok piacain jutottak el a fogyasztókhoz, és az itt megtermelt exportipari termékeket itt vásárolták fel.^{/13/} A helyi és a távolági kereskedelem igényeit elégítette ki a város fejlett ipara. Nürnbergben bádogot, drótot, tűt, fegyvert, páncélt, vas, ón és sárgaréz edényeket valamint finomtechnikai eszközöket készítettek. A városon kívül pedig drótnuzó, köszörüs és kovácműhelyeket állítottak fel. Az utóbbiakat maga Dürer is megfestette.

Az ipar és a kereskedelem fejlődése következtében a polgárság helyzete megszilárdult. A gazdag patricius réteg mellett egyre komolyabb erőt képviselt a középpolgárság, melyet mindennapi tevékenységében érintett a tudomány, elsősorban a természettudomány fejlesztése.

Történelmi helyzetéből kifolyólag érdeklődése a gyakorlat, a valóság, az ember megismerése felé fordult. Dürer művészetelméleti munkái is ezt bizonyítják. Jelentős tudományos és technikai találmányok születtek a városban. Peter Henlein 1510-ben feltalálta a zsebórát, a "nürnbergi tojást". A portugál és spanyol felfedezésekről szóló beszámolók már 1504-ben Jobstruhamer kiadásában megjelentek. Ez felkeltette az érdeklődést a csillagászat és földrajz iránt. Johannes Müller - vagy másik nevén Regiomontanus - csillagász és matematikus tanítványa, Bernhard Walther támogatásával föllálította az első német csillagvizsgálót Nürnbergben. Figyelemreméltó csillagászati mérőműszereket is készített, melyek iránt Nikolaus Kratzer is érdeklődött Dürerhez írt levelében. További jelentős találmánnyal gazdagította a tudományt a nürnbergi Martin Behaim, aki az első földgömböt készítette. Diego Cao portugál felfedezőt is elkísérte afrikai útjára. Ptolemaiosz híres földrajzkönyvét - mely a korabeli tudományos munkáknak az alapját képezte - Pirckheimer fordította görögből latinra. Dürer készítette hozzá az "Armirális szféra" metszetet, melyen a szélirányokat gazdag ornamentikával látta el. Középen, a ptolemaioszi felfogásnak megfelelően ábrázolja a földet. Johannes Werner csillagász és matematikus, Dürernek is jó barátja egy csillagászati tanulmányt ajánlott Pirckheimernek. Elképzelhető, hogy az ő ösztönzésére készítette Dürer az Északi csillagkép és a Világtérkép kartográfiai munkáját.

A természettudományok mellett élénk érdeklődés mutatkozott a vallás, az erkölcs, a művészetek és a filozófia iránt. Dr. Johann Pirckheimer - Willibald apja - humanista pártja 1496-ban győzelmet aratott a városi tanácsban. A költők iskolájának megalapítása lehetővé tette a világi, a humanista szellem érvényesülését és művelését. Koberger nyomdász-kiadó műhelye a város szellemi igényét szolgálta, ahol még Luther fordítása előtt kiadták a gazdag diszítésű Nürnbergi Bibliát. Megjegyzendő, hogy ennek a bibliának az ábrázolásai szolgáltak mintául Dürer Apokalipsziséhez.^{/14/} Komoly vállalkozásnak számított a nürnbergi Hartmann Schedel Világkrónikája is. A szomszédos Altdorfban építette föl Nürnberg városa első egyetemét, melynek előkelő szellemére mi sem jellemzőbb, minthogy a reformáció korában megtiltotta a felekezetek közötti kölcsönös szidalmazást.

A városi polgárság gazdagságát és a tudományok iránti fogékonyságát jól szemléltetik a korabeli dokumentumok. Piccolomini a polgárházak nagy számát emeli ki utikönyvében: "Melyben királyok is ellakhatnának, s Skócia királyai boldogok lennének, ha olyan lakásban élnének, mint egy középrendi nürnbergi polgár."^{/15/} Kondrad Celtis - babérkoszorus költő - a következő dicsérő sorokat írta a városról: "Császári birodalmunk legboldogabb és egyben legszebb rezidenciája, melynek szépsége és államművészete nemcsak honfitársainkat, de az idegen nációkat is bámulatba ejti."^{/16/}

Melanchthon 1526-ban nürnbergi iskolaavató beszédében azt hangsúlyozta, hogy: eddig egyetlen német városnak sem voltak ilyen tudós polgárai.^{/17/} Ulrich von Hutten Pirckheimernek írott levelében sem fukarkodik a dicséretekben. Nemzeti büszkeség tölti el, hogy a "legtöbb kitűnő koponya" Dürer városában talált otthonra és megbecsülésre. Keserű iróniával utal a nemesség és lovagi rendje elmaradottságára.^{/18/} Christoph Schenerl – több országot is megjárta jogtudós – nemzeti önérzetének és lokálpatriotizmusának ad hangot, amikor a bolognai egyetemen tartott beszédében a következőt mondja: "Istennek legyen hála, hogy férfinak és nem nőnek, nürnberginek és nem itáliaiainak születtem."

Mindezt összefoglalva elmondhatjuk, hogy Dürer és Pirckheimer korában Nürnberg a csillogás és ragyogás fényében tündökölt, még akkor is, ha már a hanyatlás első jeleit magán viselte.

A vizsgálódásunk tárgyához szorosan kapcsolódó Nürnberg mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni a polgári fejlődés számos más területét. Az augsburgi Fuggerek, Welserék, Paumgartnerek és Höchsterek nemcsak Németországban, de európai értelemben is jelentős szerepet játszottak. E csoport legmarkánsabb képviselője Jakob Fugger, akit "Gazdag Fuggernak" és "Királycsinálónak" is neveztek. Ezek a jelzők illettek is rá, hiszen ő finanszírozta V. Károly megválasztását is. Németországban a politikai és gazdasági széttagoltság ellenére is gyarapodtak a polgári erők, és a

nagy társadalmi átalakulással együtt járt a hanyatló feudalizmus ideológiai felépítményének - a kereszténységnek - a lebontása is. Ezt a folyamatot a humanizmus indította el, amely egyben előkészítette a reformáció befogadását is. A reformáció eszmevilágának kibontakozásában helyet kapott:

- a/ A feudalizmus hanyatló világával való polgári szembefordulás,
- b/ a "meglevő" elemi tiltakozás, amely számos vonatkozásban kiterjedt a kor hasonlóképpen antifeudális, de világi szférában jelentkező vonásaira is, a reneszánsz kulturára, művészetre, tudományra.
- c/ Az antifeudális fővonal elsősorban a vallás és az egyház kritikáját bontakoztatja ki. Megkérdőjelezi a feudális egyház hatalmát, tanrendszerét, szentségeit, szertartásait, szervezeti alapelveit.
- d/ ... A keresztény vallási típus - a kibontakozó polgári rend sokszínűségét tükröző - változatos vallási formációk köntösében jelenik meg.^{/19/}

Fontos mozzanat a reformáció kialakulásának megítélésében a reformáció és a humanizmus egymáshoz való viszonyának a megvizsgálása. Warga nagy egyháztörténetében ennek itáliai vonatkozását részletesen elemezte. E felfogás szerint a humanisták nagy része az antik iránti rajongásában a reformációval és a katolikus vallással közömbös maradt.

A másik részük Erasmus szellemében óhajtotta a reformot. Ez a két irányzat nem szakított a katolikus egyházzal. A harmadik csoport vagy teljesen önálló lett, vagy a német, vagy a svájci reformációt követte.^{/20/} Ha ezt a rendszert a német viszonyokra alkalmazzuk, módosítanunk kell rajta. A németországi humanista mozgalom az olasztól eltérően sajátos vonásokat mutat, amely a társadalom különböző rétegeinek elégedetlenségében, a katolikus egyháznak a széttagolt ország politikai életében betöltött döntő szerepében gyökerezett. Társadalmi sajátosságokból adódóan a német humanisták nem maradtak közömbösek a vallás problémáival szemben. A humanizmus Italiában visszavonult a nyilvános élettől, Németországban viszont kifejezetten harcos formát öltött. Az északi humanizmus legfőbb képviselője, Erasmus arról ábrándozik, hogy a szántóvető ekéje mellett, az inas a hengerlő felett olvassa az ő megtisztított görög evangéliumait. Legfőbb művében, a Görög Ujszövetség kiadásában az evangélium eredeti szövegét, a kereszténység tiszta, romlatlan ősforrását keresi. Őt is - a többi humanistához hasonlóan - az a probléma foglalkoztatja, hogyan egyeztesse össze kereszténységét az antik iránt érzett rajongásával. Erasmus a skolasztikus teológia elleni harcával már Luther utját készítette elő. Hutten életműve - tulajdonképpen átmenet a humanizmus és a reformáció között. /A tragikus sorsú lovag nemcsak kardjával, hanem tollával is küzdött./ Hires vitairataiból, melyeket németre is lefordított, megismerhetjük a reformáció nem vallási - tehát társadalmi és nemzeti indítékait. A Róma

elleni harcot nemzeti ügynek tekintette. Egységes, erős nemzeti államról álmodozott. A pápai hatalmat még maga Luther sem illette olyan goromba és megvető szavakkal, mint ő. A kiközösítési listára az ő neve is fölkerült, barátjával Franz Sickingennél talált menedéket. Luther hatására a német nyelvet is használta, így közvetlenül a néphez fordult.

Pennám deákul forгатám,
Nem érté mindenki, nem ám,
Most német nemzetem, hazám
Nyelvén kiáltok bosszuért,
Igy minden német jól megért.

A kor nagyságai - írók, festők, tudósok, művészek - hasonlóan gondolkodtak. Az egyházi dogma felülvizsgálata, a skolasztika bírálata, a társadalom erkölcsének maró szatirával való kipellengérezése megannyi helyen kifejezésre jutott a korabeli irodalomban és röpirodalomban, melyet a könyvnyomtatás hívott életre. Ilyenformán tehát nem mondhatjuk azt, hogy a német humanisták az egyház kérdésében közömbösek maradtak. Warga - amikor a humanizmus és a reformáció kapcsolatát vizsgálta - helyesen utalt az erasmusi humanizmus és a német illetve a svájci reformáció közti különbségekre. Ha ezt a megállapítást a német viszonyokra alkalmazzuk, akkor ki kell egészítenünk annyival, hogy a reformáció és a humanizmus kezdeti szakaszában összefonódottan jelentkezett. "Amikor Luther 1517-ben első ízben lépett fel a katolikus egyház dogmái és alkotmánya ellen, ellenzékiiségének még egyáltalán nem volt határozott jellege. Jóllehet a ko-

rábbi polgári eretnecség követelésein nem ment túl, nem zárt ki egyetlen egy továbbmenő irányzatot sem, és nem is tehette ezt."/21/

Az antifeudális mozgalom e két oldalának összefonódását illetve szétválását - mely Pirckheimer és Dürer viszonyában is lényeges szerepet játszott - Luther és Erasmus levelezése is jól tükrözi. Luther 1519. március 28-án levelet írt Erasmusnak, melyet a meghitt barátság és a mélységes tisztelet hatott át. "Veled foglalkozom szüntelen, Erasmus, ó te, ki a mi dicsőségünk és reményünk vagy, és mi mégsem ismerjük egymást... Mert hát hol azon ember, kinek Erasmus egész lelkét el ne foglalja, kit Erasmus nem oktat, ki fölött Erasmus nem uralkodik."/22/ A fiatal Luther szeretetét és vonzalmát bizonyítja a következő sorok is: "... Minthogy neked meg kell lenned győződve afelől, hogy szívem kétszeresen lángol érted titokban és isten előtt."/23/ Luther testvérének és barátjának vallja Erasmust, miközben önmagáról szerény alázattal ír. "Nos tehát édes Erasmusom, szeretetre méltó ember, ha jónak találod, ismerj meg bennem egy testvéredet Jézus Krisztusban, ki teli van előszeretettel és barátsággal irántad. Ki egyébiránt tudatlanságánál fogva nem érdemel egyebet, mint eltemettetni egy sötét zugban, az ég és nap alatt, mely mindnyájunké."/24/ Erasmus válaszlevelében tetszésének adott kifejezést, még ha több helyen el is határolta magát Luthertől: "Olvastam egy keveset zsoltárértelmezéseidből; ezek nekem folyvást tetszenek. Remélem, hogy jó gyümölcsöt fognak teremni."/25/

Luthert és Erasmust a reformáció ellenségei is - szerzetesek, hittudósok - gyakran bántó és durva hasonlatokkal azonosították. Ime néhány példa a grobianizmus irodalmából: "Erasmus tojta ki a tojásokat, Luther költi ki a csirkéket; Luther csak dögvészes beteg, Erasmus hozta be a dögvészt magát."/26/

Pirckheimer és Dürer vonatkozásában még több ehhez kapcsolódó példával fogunk találkozni. Mikor Luther a tömegekhez, a néphez fordult, és megtámadta a pápát, kapcsolata Erasmussal elhidegült. 1524-ben, tavasszal, néhány hónappal Erasmus a Szabad akaratról szóló irásának megjelenése előtt Luther fegyverszünetet ajánlott. De az 1519-es levél hangnemével ellentétben goromba és sértő szavakkal illeti a nagy humanistát. Hízélgéssel vádolja Erasmust, amikor a következőket írja: "Azért mutattál irányomban ellenséges indulatot, hogy ellenségeim, a pápisták előtt magadat szépitd."/27/ Luther megvetéssel szól Erasmusról, és gyávának nevezi őt. "Látom, hogy isten nem adott neked elég bátorságot és érzelmet, hogy teljesen szabadon és bizalommal csatlakozz hozzám, az ellenem lázadó szörnyek ellen... Bátorságod hiányában jobb, ha úgy szolgálod az ügyet, hogy házadból ki sem lépsz."/28/ Erasmus utolsó levelében visszautasította Luther vádjait, és a sértegetésekben sem maradt adós. "Mit ér az a tömérdek aljas sértegetés, az a sok rágalmazó hazugság: hogy én istentagadó epicureus, a keresztény vallás dolgában kételkedő, káromló vagyok, és mit tudom

én mit nem mondasz még? Ezek olyan becstelenségek, melyeket annál könnyebben tűrök, minél kevésbé vádol lelkiismeretem e régalmak bármelyikével.”/29/

Erasmus és Luther szakításával egyidőben viharos események követték egymást. 1524-25-ben kitört a nagy parasztháború, melynek programját Münzer fogalmazta meg. Az ezt megelőző Franz Sickingen és Ulrich Hutten vezette felkelést 1523-ban verték le. A feudális fejedelmekhez közeledő Luther a parasztok ellen foglalt állást. A parasztok rabló és gyilkoló hordái ellen című röpiratában a következőket írta: “Aprítsátok, fojtsátok, döfjétek őket, titokban és nyíltan, ahol éritek őket, miképpen a veszett kutyákat is agyon kell ütni.”/30/ Melanchthon, aki a veszedelmes időkben szintén Luther álláspontján volt, igyekezett a humanizmus és a reformáció összefűző szálait továbbra is fenntartani. Luther és Erasmus szakítása elhatárolta a reformációt a humanizmustól. Ezt a folyamatot azonban Pirckheimer és Dürer utolsó éveiben /tehát 1528-ig, Dürer haláláig/ nem szabad egy teljesen elkülönített áramlatnak tekinteni. Melanchthon ugyanis megtartotta a humanista örökségét még akkor is, ha azt Luthertől tette függővé.

Mielőtt Pirckheimer és Dürer reformációhoz való viszonyát megvizsgálánk, utalnunk kell barátságukra.

II. BARÁTSÁG ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉS

Dürer fejedelmekkel, gazdag kereskedőkkel, politikusokkal, - mondhatnánk, a társadalom minden rétegével tartott fönnt kapcsolatot. E széles skálát jól érzékeltetik portréi, festményei, fametszetei, rézmetszetei - melyeken parasztok és egyszerű kézművesek is megtalálhatók. Ha csak abból az egyszerű tényből indulunk ki, hogy a nürnbergi polgárok és familiájuk hány Dürer-képen szerepelnek, máris feltűnő, hogy Pirckheimer és családja megkülönböztetett helyet foglal el a művész arcképcsarnokában. A három bizonyítható Pirckheimer-portrén kívül egy könyvillusztráció metszetén is az ő képét vélik felismerni.^{/31/} Két korábbi képen - A rózsafüzér ünnepe; A tízezer légionárius vértanúsága Sapor, perzsa király uralkodása alatt - Dürer barátjával, Willibald Pirckheimerrel festette meg magát. Creszentiát, Pirckheimer feleségét és Felicitas nevű lányuk férjét, Hans Klebergert szintén megörökítette. Pirckheimer és Dürer kapcsolatát még számos más forrás is igazolja, melyekre a későbbiekben utalunk. Most azonban a kérdés az, melyek voltak azok a körülmények, amelyek a gazdag patriiciust - aki a város belső tanácsának is tagja volt - és a nürnbergi kézműves fiát, Albrecht Dürert életre szóló barátokká tették. A kettőjük közötti rendi és műveltségbeli különbséget és az ebből adódó társadalmi ellentétet azzal

próbálják feloldani, hogy barátságukat gyerekkorukra vezetik vissza.^{/32/} Ennek a kissé romantikus feltevésnek az a tény szolgál alapul, hogy Dürer a szent Sebaldus városrészben született, a Pirckheimer család házának hátsó traktusában.^{/33/} Elképzelhető, hogy a gyerekek között volt szimpátia, megértés és kölcsönös tisztelet, de fontosabb talán az, hogy Dürer szülei már ahhoz a középréteghez tartoztak, akik a város gazdag polgárainak körébe is bejutottak. Dürer szellemi környezetéről az is elárul valamit, hogy Anton Koberger tartotta keresztviz alá. Koberger Európa egyik legnagyobb nyomdáját tudhatta magáénak, több mint száz alkalmazottat foglalkoztatott.^{/34/} Dürer további társadalmi felemelkedését házassága is elősegítette. Erről ő maga így vall: "És amikor hazaértem, Hans Frey tárgyalta apámmal, és nekem adta Ágnes nevű lányát, és adott vele kétszáz forintot."^{/35/} Dürer apósa tanácsadókkal állt sógorságban, így az ifjú férj magasabb társadalmi körökbe juthatott. A hozomány pedig lehetővé tette számára, hogy önállósodjék. Pirckheimerhez való közeledését az imént elmondottakon kívül a gazdaságilag fejlett Nürnberg pezsgő szellemi élete, de leginkább Willibald Pirckheimer humanista életfelfogása tette lehetővé. Erasmus 1515. október 16-án keltezett levelében szemléletesen jellemzi magatartását. "Igazán különös madara vagy te ennek az évszázadnak, mert rendkívüli műveltséged és gazdagságod csillogását sok előzékenységgel és emberséggel kapcsolod össze, s nem fáradsz bele, hogy olyan em-

berkét, mint én is, vagy mint a hozzám hasonlót barátaid közé sorold.”^{/36/} Erasmusnak sok tekintetben igaza volt, még akkor is, ha ez egy kissé hizelgőnek tűnik. “Különös madárnak” tekintették a város patriciusai is Pirckheimert, sok megvetéssel, irigységgel kísérték számos tevékenységét. Ez talán első hallásra érthetetlennek tűnik, ha arra gondolunk, hogy Pirckheimer maga is tanácsur volt, császárok, fejedelmek tanácsadója, a városi politikának nagy egyénisége. Rendi gőgjéből ugyan még sokat megőrzött, de gondolkodásban már régen kinőtt a tanácsurak szűklátókörűségéből és kötöttségekkel teli zárt világából. Kivételes műveltségét a humanizmus szülőhazájában, Italiában szerezte. Két szempontból is előnyt élvezett a többi német humanistával szemben: A koráramlatok – valamennyi információjukkal – kevés városban koncentráálódtak olyan mértékben, mint Nürnbergben. Hosszu időt töltött Paduában.^{/37/} Pirckheimer itáliai értelemben vett reneszansz-tipus, aki számos humanistán kívül olyan embert mondhatott barátjának, mint Francesco Pico della Mirandola. 1517-ben Bernhard Adelmannak írott levelében fogalmazza meg ars poeticáját: “Az orvosok azt állítják, hogy a túl sok studium az oka a betegségemnek... Miért él az ember, ha nem tanulhat?”^{/38/} Tanulmányait nem öncélunak tekintette; az antik kultúra közvetítője akart lenni. Ezt a feladatát teljesítette is, tevékenysége Németország határain túl is érezte hatását. Erasmus fent idézett levele is meg-

erősíti ezt, amikor arról tudósít, hogy Morus Tamástól kapott egy könyvet, Pirckheimer fordításában. A humanista másik elvülhetetlen érdeme szervezőkészsége volt. Vendégszerető háza minden tudós és művész előtt nyitva állt. Celtis, babérkoszorus költő, azt a "tudósok otthonának" nevezte. Ebben a házban Albrecht Dürer is meleg fogadtatásban részesült, amely egy életre szóló barátsággá ért.

Pirckheimer és Dürer kapcsolata az 1494-95-ös évektől bizonyítható. 1495-ben Itáliában találkoztak, ahol Dürer barátja révén ismerte meg a reneszánsz filozófiát. Pirckheimer könyvvásárlásait érdeklődéssel kísérte, és azok közül jónéhányat saját kezűleg diszitett a humanista címerével. Távollétük idején élénk levelezést folytattak. A tiz fennmaradt Dürer-levél is azt bizonyítja, hogy meghitt baráti kapcsolatban álltak egymással. A festő élcelődéseiből és tréfás megjegyzéseiből megismerhetjük Pirckheimer hű természetét és szertelen szerelmi kapcsolatait. Említés történik A rózsafüzér ünnepe című táblakép festéséről, Pirckheimernek szóló vásárlásokról és a tőle kapott kölcsön visszafizetéséről. Lényeges Dürernek az a tudósítása is, ahogy leírja fogadtatását és megbecsülését, összehasonlítva azt szülővárosával. "Ó, hogy fogok fájni ez után a napfény után! Itt ur vagyok, otthon pedig élőködő." /39/ Ezen érzését látszik igazolni Lorenz Beheim Pirckheimernek írott levele, amelyben részletes horoszkópot küld Dürerről, és a festőt a rendi társadalom felfo-

gásának megfelelően "szolgának" nevezi. Pirckheimer humanista szemléletéből következik, hogy ez a megnevezés kettőjük barátságát nem jellemezhetette. Éppen az ő barátsága révén sikerült Dürernek a merev rendi akadályokat leküzdeni. A humanista házában sok tudóssal és művésszel került kapcsolatba. Ezek barátjuknak tekintették, megrendelésekkel látták el, irodalmi műveket szenteltek neki, mint Chelidonius. Költeményeikben is, írásaikban is gondoskodtak Dürer méltatásáról és dicsőítéséről.^{/40/} Ezeken a kapcsolatokon kívül természetesen egyedülálló tehetsége is hozzásegítette, hogy művészként tiszteljék. Társadalmi elismerését bizonyítja, hogy 1498-ban bejáratos már az uri ivóba - gazdag patriciusok gyülekező helyére. 1509-ben felveszik a nagyobbik tanács tagjai közé. 1527-ben hivatalos a strassburgi követek tiszteletére rendezett fogadásra.

A személyes kapcsolatukon kívül utalnunk kell közös érdeklődésükre és együttműködésükre, amely életük végéig meghatározta barátságukat. Pirckheimer több területen is részt vállalt Dürer művészi tevékenységében. Az antik kultúra tolmácsolója volt. Dürer, az ókori művek illusztrálásakor gyakran igénybe vette tudós barátja segítségét, aki a nyelveken kívül a földrajz, a csillagászat, a matematika és a mértan tudományában egyaránt kitűnő ismeretekkel rendelkezett. Szellemi kommunikációjuk során sajátos módon ötvöződik az antik irodalom és képzőművészet egymással. Ennek jó példája az Európa elrablása című tollrajz, amely Lukianosznak a képpel azonos címet viselő

dialogusára vezethető vissza.^{/41/} Az antik műveket a festő Pirckheimer fordításai révén ismerte meg. Művészetelméleti írásokra is inspirálta, és tanácsokkal látta el. Kéziratainak irodalmi nyelvezetét ellenőrizte, és nemzetközileg is híres könyvtárát rendelkezésére bocsátotta.

A Körzővel és vonalzóval való mérés tudománya című könyvét 1525-ben Dürer Pirckheimernek ajánlotta, Dürer Erőditéstanához Pirckheimer irt előszót. A Négy könyv emberi arányairól című munka töredékben maradt fenn. Az előszó befejező részét Pirckheimer irta, és ő is adta azt ki Dürer halála után.^{/42/} Közös együttműködésük mellett szól a Birkózás és vívás könyve, amely egy korábbi munkának művészi átdolgozása. A 200 szemléltető ábrát Dürer rajzolta, a magyarázó szövegeket közösen irta Pirckheimerrel.^{/43/} A többi közös munkájuk vagy más munkákban való részvételük Miksa császár megrendelésére és ösztönzésére történt. Miksa, az "utolsó lovag" a humanistáknak és a művészeknek határozottan imponált, s nem volt még uralkodó, aki akkora kép- és könyvpropagandával rendelkezett, mint ő. Dürer egy egész falfelület nagyságu fametszetén óriási diadalivet emelt neki ezzel a felirattal: "A dicsőség és a hatalom kapuja." Az elméleti munkákban Pirckheimer is részt vett. Miksa korra különösen kedvelte a bonyolult hieroglifikus ábrázolásokat, jelvényeket, mesterkéltséget és titokzatos allegóriákat és

szimbolikus rajzokat. Ezért is kérte a császár Pirckheimert az egyiptomi Horappolon hieroglifájának lefordítására. A fordításhoz a szemléltető képeket Albrecht Dürer készítette. A művel 1514-ben Linzben ajándékozta meg a császárt Pirckheimer. A Nagy diadalkocsi tervezésében Pirckheimer is részt vett, s Dürer illusztrálta azt metszeteivel.

Ez az áttekintés elég egyoldalunak tűnne, ha röviden nem utalnánk azokra az előnyökre, melyeket Dürer barátsága jelentett Pirckheimernek. A portrék és családi képek - amiről már szóltunk - felbecsülhetetlen értéknek számítottak. Itt elegendő, ha csak Erasmusra gondolunk, aki kényesen ügyelt arra, hogy a kor legkiválóbb művészei örökítsék meg. Nem csekély értékű munkáknak számítottak azok az illusztrációk, melyeket Dürer Pirckheimer nagyhirű könyvtárának készített. Jónéhány miniatura, számtalan ex libris disziti Pirckheimer Arisztophanész, Arisztotelész és más antik szerzőktől származó művét. Egy 1503-ban készült fametszet ex librisen Pirckheimer és felesége cimere látható, lent "Kedves Willibaldi Pirckheimer" felirattal. /Willibald Pirckheimer régi neve Willibald volt./ Egy másik tollrajz köríves ajtót ábrázol két angyallal, a hátlapján Pirckheimer néhány verssora olvasható. Pirckheimer vitairatainak és fordításainak diszes borítóit Dürer tervezte.

Pirckheimer megélte Dürer halálát. Elégiájában siratta el barátját. Ezt a művet az irodalomtörténet legrangosabb alkotásának tekinti.

III. A HUMANIZMUS ÉS A REFORMÁCIÓ

Mint láttuk, Pirckheimert és Dürert szoros barátság kötötte össze, mely nemcsak személyes kapcsolatokban, hanem Dürer sokoldalú tevékenységében is tükröződött. Ez a magyarázata annak, hogy a reformációhoz való viszonyukat gyakran azonosítják, vagy alig tesznek különbséget állásfoglalásuk között. Egy részletes kritikai elemzés annál is inkább fontos, mert a hiányos és elég hézagos Dürer-forrásanyagot egyrészt jól kiegészíti, másrészt kettőjük reformációhoz való viszonyát is árnyaltabbá teszi. Feladatumk először az, hogy megmutassuk Willibald Pirckheimer és Albrecht Dürer elvi azonosságát, eszmevilágának közös vonásait, ami egyben a reformáció és a humanizmus szoros összefonódását is jól szemlélteti. Másodszor utalnunk kell ugyanazon időszakon belül a különbségekre is, melyek Lutherhez illetve Erasmushoz fűződő kapcsolatuk alapján mutatható ki. Az utóbbi különösen fontos, mivel Dürer függetlenségét és önállóságát bizonyítja Pirckheimerrel szemben, aki – mint később látjuk – azonosította felfogását barátjával. Az első kérdés megválaszolásánál utalnunk kell azokra az indítékokra, melyek mindkettőjük egyházkritikáját felkeltette. A kiindulópont természetesen a német társadalmi viszonyok bemutatása, melyet a bevezetőben már részleteztünk. Ezt most csak annyival egészítenénk ki, hogy a XV. század közepétől növekedett a tanácsok felelősségtudata az egyházi rendekkel szemben.

Nürnberg is jól példázza ezt, ahol a tanács tagjai támogatták a kolostorok reformjait, és igyekeztek a papokat kötelességeik teljesítésére kényszeríteni. Pirckheimer és Dürer ezzel az állásponttal valószínűleg egyetértett, mert Nürnbergben éppen elegendő példát láttak az említett visszás állapotokra. Luther fellépése után, de már előzőleg is, a humanisták körében széles egységfront jött létre. Ebbe a közösségbe illeszkedik szervesen Dürer és Pirckheimer társadalom- és egyházkritikája, melynek közös vonása a skolasztikával való szembefordulás. Az egyházi visszaélések, a tudományok fejlődését gátló erők elleni tiltakozásuk egyrészt a ceremóniák, másrészt a torz és agyafurt bibliamagyarázatok elleni harcukban mutatkozott meg. Ezekbe beletartoznak mindazok a külsőségek és koholmányok, amelyek az isteni Igét és Krisztust háttérbe szorították. /44/

Pirckheimer valláskritikájának szellemi forrása az antik irodalom és a reneszánsz filozófia. Ha bírál, elmarasztal vagy éppen igazát bizonyítja, legtöbbször az antik szerzők műveire hivatkozik. Ajánlóleveleit és vitáitait latin fordításaival jelenteti meg, melyek gyakran azok mondanivalóihoz szorosan kapcsolódnak. Tanulmányait a páduai egyetemen folytatta, ahol az averroizmusnak már a XII. századtól kezdve voltak követői. /45/

Pirckheimer érdeklődését is felkeltette ez az irányzat, amely továbbfejlesztette Arisztotelész elméletét - tagadta az individuális lélek halhatatlanságát és így a tulvilági életet is. A kettős igazság elmélete - a hit és a tudás igazsága - komoly fegyvert adott Pirckheimernek a skolasztika elleni harcban, és korán kétkedővé tette a katolikus egyházzal szemben. Bíráló megjegyzését a teológia tisztasága védelmében teszi, amikor Epistola Apologeticájában a következőt írja: "A dialektika esztelen használata és annak a teológiával való összekeverése oda vezetett, hogy sokan úgy gondolják, hogy a szent teológia agyafurt korompenésze nélkül már nem is létezhet." /46/

Pirckheimer barátsága Dürert is kritikussá tette az egyházi visszasságokkal szemben, megismertette az antik irodalommal és filozófiával. Dürer és az antikvitás önmagában egy külön kutatási területet képez, ezért csak néhány bizonyítékkal igazoljuk a fent elmondottak helyességét. A platoni filozófia ismeretét és fontosságát hangsúlyozza Dürer, amikor "belső ideákról" beszél, "melyekről Platon is irt", és úgy véli, "ha egy festő ezekkel rendelkezne ... mindig valami újat találna ki, még akkor is, ha örökké élne." /47/

Dürer komoly filozófiai ismeretei mellett szól Erasmus következő kijelentése is: "Minden témában el

tudott beszélgetni tudós barátaival, s nagyon járatos volt az egyház és filozófia tudományában. Az ujplatonizmus hatása figyelhető meg Kondrad Celtis könyvében lévő metszetén - A filozófia allegóriája című -, melyet Pirckheimer kérésére készített. A női alak jobb kezében három könyvet tart; a természet, az értelem és az erkölcs filozófiáját. A mellén lévő papirtekercsen legfelül a teológiát, lent pedig a filozófiát ábrázolja, melynek értelmében a filozófia a teológia megismerésének alapja.^{/48/} E néhány utalásból is kiolvasható, hogy mindketten - valláskritikájukat illetően - a humanista életfelfogás szellemében bíráltak.

Pirckheimer és Dürer humanista indítékain kívül jelentősek voltak még azok az egyházon belül jelentkező reformtörekvések is, melyek Luther fellépése előtt Nürnbergben jelentkeztek. 1512-16-17-ben Johann Staupitz vikárius szellemes prédikációi közkedveltségnek örvendtek a város művelt köreiben. A Sodalitas Stapitziana - Staupitz társaság - tagjai között ott találhatók dr. Christoph Scheurl, Anton Tucher, Kasparl Nützel, Hieronymus Holzschuher, Albrecht Dürer és Lazarus Spengler.^{/49/} A forrás nem említi Pirckheimer nevét, de az erfurti Ágoston rendi priorhoz írt levele azt bizonyítja, hogy baráti kapcsolatban állt vele. Dürer és Pirckheimer tehát olyan embertől kapta az ösztönzést, akit maga Luther

is reformátorrá válásának kezdőpontjára helyezett. Staupitz volt az első előljáró, aki a kongregációjába tartozó kolostorokban Biblia-példányokat osztott ki a páterek között, hogy tanulmányozzák a Szentírást. Luthert a wittenbergi kolostor prédikátorává nevezte ki, és segítette, ösztönözte a reformátort, hogy doktorrá promoveálják.^{/50/} Dürer és Pirckheimer így korán megismerte már Luther egyéniségét és korai írásait Staupitzon keresztül.

Ezek után próbáljuk nyomon követni Pirckheimer és Dürer elvi azonosságát a reformációt közvetlenül megelőző Reuchlin-kérdésben, a lipcsei hitvitát követő eseményekben s végül Lutherhez és Erasmushoz fűződő kapcsolataikban. Az utóbbi egyben a különbségeket is jól mutatja. A kronológiai sorrendet szem előtt tartva a Reuchlin-vitéval kezdjük a fentiek bizonyítását.

Reuchlin, mint a görög és óhéber nyelv professzora, felismerte a nyelvek jelentőségét, és meghirdette a jelszót: vissza az eredeti forrásokhoz! Ezzel szembetalálta magát a kölni dominikánusokkal, Pfefferkornnal, egy kikeresztelkedett zsidóval az élükön, kik heves támadást indítottak az idős humanista ellen. A Reuchlin-vita a reformáció nyitányává valamint a humanizmus és a skolasztika frontális összeütközésévé vált.

Pirckheimer a maga heves vérmérsékletével szintén bekapcsolódott a vitába. Levelei szemléletesen jellemzik a kor közhangulatát. A Sötét férfiak leveleiben egy bizonyos Philip Schlauraff Pirckheimert is megemlíti a skolasztika humanista ellenségei között, aki - mint írja -, "sok más személlyel egy széleskörű összeeskövést szervezett Reuchlin védelmében." /51/ Schlauraff nem tévedett, mert Pirckheimer 1512 decemberében már heves támadást indított Pfefferkarn ellen, akit félzsidónak nevezett és véleménye szerint "ki kéne irtani az élők sorából". /52/ Pirckheimernek az ebben az ügyben vállalt szervező és agitációs szerepét jól ismerte fel a fent idézett forrás szerzője, amikor összeesküvéssel vádolta. 1517-ben Lukianosz A halász avagy a feltámadottak című művének latin fordításával jelentette meg a híres Epistola Apologetica-ját Reuchlin védelmében. Ezt barátjának, Lorenz Beheimnek ajánlotta azzal a céllal, hogy megnyerje őt a Reuchlin-ügynek. A Lukianosz-fordítás és a Reuchlin védelmében című irat közötti összefüggés nyilvánvaló. Lukianosz - Pirckheimer kedvenc írója - e műben még egyszer visszatekint írói pályájára, és tisztázza, hogy nem a klasszikus filozófia ellen szól, hanem azok ellen, akik nem ezek szerint, hanem ezekből szeretnének élni.

Ahogy Lukianosz A halászban, Parrhésziadész a Szókimondó szerepében megfogalmazza az egész görög értelmiségi életforma csődjét, és ahogy elítéli az életformájukat és alapelveiket meghazudtoló filozófusokat, ugyan-

ugy támad Pirckheimer is Reuchlin védelmében a kor-nadt skolasztika világa ellen. Pirckheimer az antik szerzők műveire hivatkozik, amikor támad és védelmezi igazát. Az Epistola Apologeticában büszkén vallja magát Erasmus és Reuchlin barátjának, és szégyenletes dolognak tartaná, ha az idős Capniontól /Reuchlin görög neve/ megtagadná a védelmet. /53/ Pfefferkorn durva rágalmaait sorra megcáfolja és azokat "vénasszony meséknek" nevezi. A megvesztegetés vádját alaptalannak minősíti, mert Pfefferkorn nem tud konkrét bizonyítékokat felhozni Reuchlin ellen. Felháborodással így kiált fel: "Ó, idők, ó, erkölcsök!", amikor Reuchlint azzal vádolják, hogy nem tud héberül.

Nem tudjuk, Dürer milyen mértékben vett részt a Reuchlin-vitában, annyi azonban bizonyos, hogy Pirckheimerhez és bambergi barátjához, Lorenz Beheimhoz hasonlóan Reuchlin oldalán állt. /54/ Hogy is lehetett volna más a véleménye, amikor annyira sajnálta, hogy az egyház megsemmisítette az ókornak a művészetről szóló írásait. /55/ Ezeket a megjegyzéseket konkrét bizonyítékokkal is alá tudjuk támasztani. Dürer és Pirckheimer elvi azonosságát minden kétséget kizáróan bizonyítja az is, hogy a festő készítette Lukianosz A halász avagy a feltámadottak című művének diszes borítólapját. /56/ Dürer így minden bizonnyal ismerte a mű tartalmát és politikai aktualitását, melyet az ezzel együtt kiadott Epistola Apologetica is hangsúlyozott. Ezt továbbá meg-

erősíti az a tény is, hogy Pirckheimer kedvenc írója iránt érzett szeretetét és rajongását gyakran megosztotta Dürerrel. Elegendő, ha csak azokra a Dürer-rajzokra gondolunk, amelyek Pirckheimer Lukianosz fordításai révén születtek. /Kentaurnő, A kentaurcsalád, A szatir családjá, 1505.; Európa elrablása, 1495./^{57/} Dürer egyetértését igazolja a Spalatinnak írott levél egy rövid utalása is, ahol a Luther-védirat elégetésénél Reuchlin könyveinek szomorú sorsát is megemlíti.

A Reuchlin-vita után gyorsan követték az események egymást. Luther fellépése óriási visszhangra talált a német társadalom valamennyi osztályában és rétegében. Dürer és Pirckheimer is élénk érdeklődéssel kísérte az eseményeket. A forrásokból egyértelműen kiderül, hogy mindketten a reformáció bátor szószólói voltak. Mielőtt a lipcsei hitvita eseményeihez és az azutáni megnyilatkozásaikhoz eljutnánk, utalnunk kell Dürer és Luther kapcsolataira, a reformáció kezdeti időszakára. Az első bizonyítható kapcsolat Luther és Dürer között az 1518-as évre tehető, amikor Luther megköszöni Christoph Scheurlnak Dürer ajándékát. /Valószínű, hogy réz-vagy fametszetek lehettek.^{58/} A következő évben Scheurl közli Lutherral, hogy Dürer érdeklődik a Sermo de poenitentia című iratának német fordítása iránt. Arról is tudomásunk van, hogy a nürnbergi festő németalföldi

utazása során /1520-21./ Luther-iratokat kapott és vásárolt. Luther iránti érdeklődését tükrözi a birtokában lévő Luther-iratok jegyzéke, melyet 1518 és 20 között állított össze. A jegyzék szám szerint 16 iratot tartalmaz, többek között a Disputatio et excusatio F. Martini Luther, adversus criminationes D. Johannis Eccii, Wittenberg 1519. /Luther Márton vitája és védekezése dr. Johann Eck vádaskodásaival szemben/. Az utóbbi irat, valamint Dürernek az 1520-as évben Georg Spalatinnak írott levele, a lipcsei hitvitához kapcsolhatók. Közvetlenül ezzel az eseménnyel függ össze Pirckheimer Eccus dedalus /A meggyalult Eck/ című szatirája is, ezért célszerű elvi azonosságukat /a reformációhoz viszonyulva/ ennek az eseménynek a kapcsán megvizsgálni.

A hitvitának az volt a célja, hogy megtépázza Wittenberg hírnevét. A lipcseiek haragja elsősorban Karlstadt, vagy másik nevén Andreas Bodenstein ellen irányult, aki merész tételekkel ingerelte őket, s Luthernak pártját fogta. Luther tudta, hogy az akció ellene irányult, ezért mindent elkövetett annak érdekében, hogy részt vehessen a vitában. Ez komoly nehézségekbe ütközött, mert hivatalosan még nem volt kiközösített személy, de már erősen ránehezedett az eretnekség gyanúja, és tudták, hogy megidézték Rómába. A vita látszólag Eck győzelmével végződött, és az ingolstadti professzor féregnek nevezte egy Bölcs Frigyesnek írott levelében Luthert. Igyekezett őt

elszigetelni, de a humanisták és a reformáció rajongói melléálltak.^{/59/}

Dürer - Pirckheimerhez hasonlóan - Luther védelmére kelt, és Georg Spalatinon keresztül attól a Bölcs Frigyesztől kért segítséget, akitől Dr. Eck, a reformátor elszigetelését és megsemmisítését várta. Dürer joggal számíthatott erre a segítségre, hiszen jól ismerte a fejedelmet és környezetét. 1496-tól különböző munkákat vállalt nála. Ezt a kapcsolatot a Spalatinnak írott levél is megerősíti, amikor arról szól, hogy a fejedelem személyesen küldött neki Luther-könyveket.^{/60/} Az ezt követő sorokban Dürer növekvő aggodalma fejeződik ki a reformátor sorsa iránt, és a keresztény igazságra kéri a fejedelmet, hogy vegye védelmébe Luthert. Ha jól meggondoljuk, az augsburgi kihallgatás és a lipcsei hitvita után, melyből látszólag Eck került ki győztesen, Dürer aggodalma nagyon is megalapozott volt. A keresztényi igazság és Luther Dürer számára egyet jelent, mely saját szavaival kifejezve "fontosabb, mint bármilyen e világi gazdagság és hatalom."^{/61/} Amikor ezek mulandóságára utal, egyben megfogalmazza azt is, hogy "egyedül csak az igazság örök."^{/62/} Dürer számára ezek alapján Luther teológiája jelenti az igazi kereszténységet. A levél további részéből az is kiderül, hogy újabb német nyelvű Luther-iratokat kér Spalatintól. A káplán - Bölcs Frigyes tanácsadója és a lutheri reformáció egyik legnagyobb szószólója - szintén kéréssel fordul Dürerhez, egy

Luther-védirat megszerzése érdekében. A védiratot Dürer barátja, Lazarus Spengler fogalmazta és névtelenül 1519-ben jelentette meg. A mű /Védőbeszéd és keresztényi felelet/ valószínűleg a lipcsei hitvitára való válaszként jelent meg. Dürer következő megjegyzése azt tükrözi, hogy nem kis veszéllyel járt a Spalatinnak ígért védirat megszerzése. "Ez bármennyire is itt készül, meg kell, hogy mondjam, egyházi szószéken olyan rossz hírű eretnek könyvnek számít, melyet el kell égetni... Azt mondják, dr. Eck azokat Ingolstadtban nyilvánosan el akarta égetni." /63/ Ezek a sorok egyben arra is fényt derítenek, hogy Dürer a veszélyt is vállalta az akkor még katolikus Nürnbergben. Az eszmei azonosuláson kívül Luther iránti érzelmi kötődését bizonyítják a következő sorok: "Isten segítsen hozzá, hogy Martinus Lutherhoz eljuthassak, hogy aztán nagy szorgalommal lefessem őt, és a keresztény ember örök emlékét rézmetszeten megörökítssem, ki szörnyű szorongásaitól megszabadított." /64/ A "Németalföldi napló" Luther-fejezetének későbbi részletes elemzése is ezt a gondolatsort támasztja alá.

A rendelkezésre álló források alapján áttekintettük Dürernek Lutherhoz való viszonyát, majd Pirckheimer korabeli szerepét vázoljuk.

Pirckheimer és Dürer intenzív Lukianosz-tanulmányai arra vallanak, hogy a fent említett történelmi esemény

idején szoros együttműködés volt kettőjük közt. Ugy tűnik, hogy a nürnbergi humanista nem emlegeti Luther nevét oly sokszor, annyi szeretettel és lelkesedéssel, mint barátja, de az Eccus dedalucus szatirája mégis azt bizonyítja, hogy abban az értelemben lutheránus, hogy a lipcsei hitvita idején védelmébe veszi a reformátort, és ki-méletlenül leszámol Eckkel. A vitairatok és röpiratok óriási óceánjában, mely gyakran öncélu és üres torzsal-kodásba fajult, Pirckheimer szatirája megkülönböztetett helyet foglal el. Maga Luther is szívesen hivatkozott rá. Az ingolstadt-i professzort /Eck/ hamis, csaló és hazug embernek nevezte, amit bizonyítottnak látott. A meggyalult Eckben is.^{/65/} Az Eccus dedalucusban Pirckheimer indulatos és szenvedélyes kitörései semmiben sem maradtak el a reformátor mértéktelen megnyilatkozásaitól. Kettőjük egyénisége ilyen tekintetben talán nagyon is hasonlított egymáshoz. A nürnbergi humanista nemcsak "gyanított szer-zője", de egyben szereplője is a szatirának. A műben a lipcsei hitvita után Eck elszigetelődik, és arról pa-naszkodik, hogy Nürnbergben a lutheránus Pirckheimertől tart a leginkább.^{/66/} Mint minden szatira, ez is az em-beri gyengeséget, visszaélést és a gonoszságot ostromozza. Eck mondvacsinált részegsége, ebből adódó "súlyos betegsége" és groteszk operációja már túllép a szatira keretein és szentelen csufolódásnak tűnik. Ez nem vélet-

len jelenség, mert a grobianizmus nagyon is jellemzője a reformáció irodalmának. Maga Luther nem válogatott a kifejezésekben, ellenfelei - köztük Eck - pedig szinte tobzódtak a gorombábbnál gorombább szavak használatában. E rövid magyarázat talán érthetőbbé teszi azokat a jeleneteket, melyekben Ecket megnyuzzák, laposra verik, szögleteitől megszabadítják /Eck, Ecke = szöglet/, kiszedik tépőfogait, végül megfosztják férfiasságát bizonyító testrészétől. Mielőtt azonban mindezt a hóhérformájú sebész elvégzi, Ecknek meg kell gyónnia bűneit. E gyónás során bevallja, hogy Luthert csupán dicsőségvágyból és féltékenységből támadta. A gyóntatótól kiderül, hogy lutheránus, és boldogan jelenti az evangélium igazságának győzelmét.

A szatíra mondanivalója is bizonyítja, hogy Pirckheimer számára is az evangéliumi igazság Lutherral egyenlő. Ha figyelembe vesszük azt, hogy Eck Pirckheimer barátja volt egykor, akit Plutarkhosz Uzsorás című művének fordításával már egyszer megtámadott, akkor a Luther melletti kiállása mindenképpen a reformátor iránti tiszteletét fejezi ki. Ezen a szatírán derült az egész német birodalom, ami Ecknek bizonyára nem kis bosszúságot okozott. Ez is a magyarázata annak, hogy a névtelenül ki nyomtatott röpirat megjelenése után bosszúból felírta Willibald Pirckheimer és Lazarus Spengler - nürnbergi városi írnok - nevét Luther mögött a kiközösítő bullára. /67/

Pirckheimer és Lazarus Spengler kérvénye a baumbergi püspökhöz is azt mutatja, hogy a nürnbergi humanista komoly veszélybe került. 1521-ben, amikor neve lekerült a bulláról, nem hátrált meg, hanem folytatta harcát Luther védelmében. 1522. január 29-én a pápává választott Hadrianuszhoz egy feliratot juttatott el, melyben nemcsak Luthert, hanem Reuchlint is igyekezett menteni. Hevesen támadta a dominikánusokat és Johann Ecket. Őket tette felelőssé kora egyházon belüli villongásaiért. Pirckheimer továbbra is agitál, mozgósít. Lukianosz Rhetorját Hieronymus Emsernek ajánlotta azzal a céllal, hogy őt és György, szász herceget megnyerje a lutheri reformációnak. A levél világosan tükrözi a humanista reményeit. A wittenbergieket bölcsként dicséri, mert évszázados hanyatlás után megújították a studiumokat, a hamis filozófiát mellőzték, s a keresztény teológia mellett döntöttek. Bölcs Frigvest a wittenbergi egyetem megalapítójaként magasztalja. Véleménye szerint Luther egyeteme sok más intézményt messze felülmul, és Platon akadémiájához hasonlítja azt.

Pirckheimer 1523. augusztus 10-én újabb levelet ír Emsernek. Ez a dokumentum már jól mutatja, hogy a humanista előző levelében táplált reményei szertefoszlottak. Sem György herceg, sem titkára, Emser nem csatlakozott a reformáció táborához. Amikor barátját, Emsert mentegeti a hosszú hallgatás miatt a neki írott levelében, rámutat saját helyzetére is, amelyet így jellemez: "Nevem

bizonyos emberek számára gyűlöletes. Lutherral való barátságom miatt a pápai törvényszék elé idéztek. Ha megtudták volna, hogy velem tartasz fönn kapcsolatot, rosszakaróid bizonyára üldöztek volna."/68/ A levél olyan szempontból is érdekes, hogy betekintést nyújt Erasmus és Hutten szópárbajába. Pirckheimer az erők egységére és összefogásra int, amikor a következőt írja: "Erasmust esdekelve kértem, hogy ne válaszoljon Hutten irataira... Szeretném, ha az ügy nem mérgesedne el, mert a véget nem érő szócsaták, tudom biztosan, csak tovább rontják a jelen helyzetet." Barátját, Emsert figyelmezteti, hogy ne kritizálja Luther Újtestamentumát, mert ezzel csak árt az igaz ügynek.

Az eddigi áttekintés során egyértelműen megállapíthatjuk, hogy Willibald Pirckheimer és Albrecht Dürer pozitívan viszonyult a lutheri reformációhoz. A következőkben még meg kell vizsgálni kettőjük Erasmushoz fűződő kapcsolatát. A kérdés az, hogy összeegyeztethető-e vajon számukra a lutheri reformáció és az erasmusi humanizmus. A feltett kérdésre igennel válaszolhatunk, azzal a megjegyzéssel, hogy a nürnbergi humanista számára a humanizmus és a reformáció szövetsége csak 1524-ig tartott. Az ez utáni idő Pirckheimer életében egyre inkább az elszigetelődést és a reformációval való szembefordulást jelenti. /Ezt részletesen a következő fejezetben bizonyítjuk./

Dürer viszont - úgy látszik - hű maradt élete végéig a reformációhoz.

Luther a wormsi birodalmi gyűlés után eltűnt.

Dürer a hamis híresztelések hallatán úgy hitte, hogy meggyilkolták. A következő intő szavakat írta Erasmusnak: "Ó, Erasmus Rotterdamus, hol késlekedel? Nézd csak, mire képes a világi erőszak jogtipró zsarnoksága és a sötétség hatalma! Halljad, te Krisztus lovagja, vágtsd előre Krisztus Urunk mellé, védelmezd az igazságot, nyerd el a mártírok koronáját, hiszen öreg emberke vagy már, tőled hallottam, hogy csupán két olyan éved van hátra, amikor cselekedni vagy képes. Használd ki ezt az időt, fordítsd az evangélium és az igazi keresztényi hit javára! Hallasd hangod, mert akkor, mint Krisztus Urunk mondta, a pokol kapui, a Római Szék nem vesz erőt rajtad!" /69/ Luther feltételezett halála után Dürer a reformáció ügyének folytatóját a rotterdami humanistában jelöli meg, és türelmetlen várakozással tekint Erasmus fellépése elé. Ezt az adott történelmi helyzetben meg is tehette, mert Luther és Erasmus barátsága a németalföldi útja idején - 1520-21. - még nem szenvedett csorbát. A reakciós katolikus tábor - mint a bevezetőben láttuk - goromba hasonlatokkal szintén azonosította a reformátort és a humanistát. De érdemes idézni Luther Lazarus Spenglernek írt leveléből is, ahol optimistán úgy nyilatkozik, hogy: "Erasmus és én, ha Isten is úgy akarja, egyek fogunk maradni." Lazarus Spengler, a

nürnbergi reformáció vezéregyénisége és Dürer jó barátja volt. Elképzelhető, hogy Spengler és Dürer közt beszélgetések folyamán erről szó volt, mivel gyakran voltak közös vendégei Willibald Pirckheimer házának. Végül nem lényegtelen az sem, hogy Dürer személyesen is ismerte a humanisták fejedelmét, mivel 1520 augusztusában találkozott. A "Németalföldi napló"-ból az is kiderül, hogy Erasmus megajándékozta őt egy köpönyeggel és három képpel. Ezt Dürer három rézmezzel viszonzta, és vázlatot készített róla leendő portréjához, melyet csak öt évvel később készített el Dürer hosszas unszolására. A festő kapcsolatba került a humanista baráti körével is, mint például Petrus Aegidiussal és Nikolaus Kratzerral, VIII. Henrik udvari csillagászával. Az utóbbi levelet is írt Dürernek, melyet ezt követően fogunk részletesen elemezni. A Luther és Erasmus hasonlóságát igazoló sok tény mellett nem szabad elfelejteni, hogy Dürer a korabeli viszonyok miatt - reformáció és humanizmus összefonódása - még nem láthatta világosan a kettőjük közötti különbségeket. Erasmussal szembeni elvárásai ezért helyenként irreálisak, azaz olyan dolgokat kíván Erasmustól, melyek annak világával összeegyeztethetetlenek. Az előbbi idézetből két példa is ezt a tényt igazolja. Erasmus, Krisztus lovagját kemény vágtatásra biztatja, ami mögött talán Luther szilaj jellemének hatása érezhető. Ám Erasmus nem lovag, és nem is akar lóra pattanni; Erasmus gyalog jár. Ovatosan lépked. /70/

E szellemes jellemzést talán annyival egészíthetnénk ki, hogy a humanista nagyon is a megbékélés és a mérséklet ember volt, amelyre 1519. évi levelében Luthert is intette. A másik - ilyen tekintetben még jobb - példa az, amikor Dürer a pokol kapui mögött a Római Széket említi és úgy gondolja, hogy annak hatalma nem vesz erőt Erasmuson. Erasmus a pápát és a katolikus egyházat élete végéig tisztelte és sohasem akart elszakadni. Ezért Erasmus világával összeegyeztethetetlen Dürernek az az elképzelése, amikor a Római Széket a pokol kapuival azonosítja. Az iménti példák nagyon is azt bizonyítják, hogy Dürer még akkor is Luther felfogásában képzelte el a változásokat, amikor azok megvalósítását Erasmustól várta. A forrásban szereplő Krisztus lovagjával hozzák összefüggésbe Dürer Lovag, Halál és Ördög című metszetét, amit - helytelenül - Luther Erős várunk nekünk az Isten című énekének illusztrációjaként fogtak fel egyesek.

Három évvel később, 1524-ben Pirckheimer hasonlóan nyilatkozik. 1524. szeptember 1-én levelet írt Erasmusnak, melyben megpróbálta a humanista és a reformátor közti ellentétet feloldani, és minden erővel azon fáradozott, hogy Luther és Erasmus szakítását megakadályozza. Luther 1524-ben Erasmusnak írott levele - mint láttuk - tele volt megvetéssel és sértegetéssel. Pirckheimer ismerte ezt a levelet és Erasmus válaszát is, ezért féltő aggodalommal nézte a reformáció és a humanizmus szövetségének felbomlását. Jól látta azt is, hogy Erasmus Szabad akaratról szóló írása a lutheránusok körében óriási felháborodást

vált ki. Ezért nemcsak Luthert mentegeti, de Erasmust is figyelmezteti, hogy neki is vannak ellenségei a katolikus táborban. Konkrét példákat is hoz, a löweni karmelita prioron, Nikolaus Egmaudanuson kívül különösen a spanyol Jakob Lopez Stunicara emlékezteti Erasmust, aki görög Újtestamentumának fordítását kritizálta. A reformációt fenyegető veszélyre is utal, amikor regensburgi konventet emliti, melyet Lorenzo Compeggio legatus ösztönzésére a rajnai és délnémet katolikus fejedelmek hívtak össze. Pirckheimer alapos helyzetelemzése, még a mohácsi tragédiát is említve, felhívja a figyelmet a török veszélyre. Ezek után a következő módon figyelmezteti Erasmust: "Tudom, hogy Luther nem akarja károdát, még ha időnként sérteget is, de te sem fukarkodsz a csipkelődésekben." /71/ Erasmus és Luther közötti egységre, a szövetség szükségességére utalnak a humanista következő sorai is: "Vannak emberek, akik azon fáradoznak, hogy mindkét oldalon harcba keveredjünk, ezért elátkozom ügybuzgó barátaidat, akik iménti leveleidet nyilvánosságra hozták, mert ezáltal mindkét oldalt tovább mérgeztették... A szépirodalom és az igazság ellenfeleinek e viharos időben bizonyára az egyetlen a legnagyobb örömet, ha harcba indulnátok egymás ellen." /72/ Pirckheimer itt még Lutherhoz és Erasmushoz egyaránt kötődik erősen, számára is kettőjükkel egyenlő a keresztényi igazság.

Pirckheimer és Dürer barátsága és együttműködése során pozitív szerepet játszott a lutheri reformáció érvényesüléséért és győzelméért folytatott küzdelemben. Elvileg egyetértettek és szervesen illeszkedtek be abba az egységfrontba, amely a skolasztikának a hadállásait akarta megsemmisíteni.

A sok közös szálon és elvi azonosságon belül vizsgáljuk meg Lutherhoz illetve Erasmushoz fűződő viszonyuk különbözőségét. Ezt nagyon lényeges hangsúlyozni, mert - mint látjuk - Pirckheimer Johannes Tscherttéhez írott levelében azt állítja, hogy Dürer a reformáció megítélésében azonos véleményen volt vele - beleértve csalódását, a reformációtól való elfordulását és azzal szemben tanúsított ellenséges magatartását is. Az eddigi áttekintés ezt részben igazolta. A most következő összehasonlítás viszont arra irányul, hogy a reformáció és a humanizmus szövetségén belül Dürer önállóságát és Pirckheimertől eltérő felfogását már az 1524 előtti években is bizonyítsa, mintegy előkészítve Pirckheimer későbbi kijelentéseinek cáfolatát. Véleménykülönbségüket mutatja a pápához és a katolikus egyházhoz való eltérő viszonyuk. Pirckheimer - mint láttuk - az antik világ szerzőihez fordult, ha bírált, elmarasztalt, vagy ha igazságát próbálta bizonyítani. Ez igaz akkor is, amikor a katolikus vallást veszi védelmébe. A régi valláshoz és a hagyományokhoz

sokkal mélyebben kötődött, mint ahogy ezt vallotta. Ezt táplálták szoros családi kapcsolatai is. Pirckheimer valamennyi lánytestvére és lányai is kolostorokban szolgálták a katolikus vallást. Sohasem tudott úgy elszakadni a katolikus vallástól, hogy ahhoz ne tudott volna ismét visszatérni. Néhány utalás elegendő ahhoz, hogy ezt bizonyítsuk; Plutarkhosz Uzsorás című művének latin fordítása és az ehhez írt ajánlólevél is konzervativizmusát bizonyítja, ahol Luther ellenfele Eck, sokkal rugalmasabb volt az egyházi dogmák megítélésében.^{/73/} A skolasztikától elhatárolta magát, de a nürnbergi tanácsnak írott levelében - ami csak töredékben maradt fenn - szigorúan a katolikus dogmákhoz ragaszkodott. E konzervatív vonások tekintetében Erasmus felfogásától különbözött, de a reformáció értelmezésében egyértelműen az ő álláspontját képviselte. Pirckheimer számára is - mint ahogy azt később látjuk - a reformáció a keresztényi humanizmussal volt egyenlő.^{/74/} A katolikus egyháztól elszakadni nem akart, számára is a belső egyházreform volt a lényeges. A teológiai tanulmányok céljának és módszerének a reformját óhajtotta. Pirckheimer Erasmussal való eszmei azonosulásából szinte logikusan következik, hogy a pápai hatalom számára is szent és sérthetetlen. Ez még akkor is igaz, ha néha azt kritikával illeti. Ennek bizonyítására elég, ha a VI. Hadrianusz pápának íródott levelére gondolunk /1522. január 9./.^{/75/} A levél történelmi előzményeihez hozzátartozik az a fontos tény, hogy Pirckheimer

Luther neve után felkerült a kiközösítő bullára. Pirckheimernek tehát elegendő oka lett volna, hogy a pápával szembe forduljon, mégsem ez történt. Luthert és Reuchlint ugyan továbbra is védelmezi, de a pápa segítségével, tehát felülről végrehajtott reformokkal akarja a problémák megoldását, mint Erasmus is. /Erasmus hasonló módon 1522 végén levelet írt a pápához ugyanazzal a szándékkal, mint Pirckheimer. /76/ További erasmusi felfogásra vall egy Emsernek küldött ajánlólevél is, amelyben a wittenbergieknek a keresztényi filozófia megújítását javasolja, s amit ez alatt ért, megegyezik Erasmus keresztényi humanizmusával. /77/ Erasmushoz való közeledése mellett szól az is, hogy Dürer Luther iránti rajongásában nem osztozott. Pirckheimer nemcsak eszmei, de érzelmi szálakkal is kötődött a humanisták fejedelméhez. Kettőjük élénk levelezése is minden kétséget kizáróan ezt igazolja.

"Sok előkelő barátom van, de a legelőkelőbb Erasmus."

"Erasmust mindenki közül a legtöbbre értékelem. A nagy Erasmus az én barátom, a természet mintaképe." A legszemléletesebb ebben a vonatkozásban a következő levélrészlet, amelyben már Pirckheimer maga is úgy véli, hogy viselkedése hizelgésnek tűnik: "Élj nekünk sokáig boldogan és áldva, magasodj minden gonosz szégyenére és az ég dicsőségére! De türtőztetnem kell magam, nehogy a hizelgés látszatát keltsem." /78/

Hogy mélyebben megismerhessük Dürernek a katolikus egyházzal, a pápával vallott felfogását valamint Lutherhoz való közeledését, röviden utalnunk kell néhány ifjúkori művére.

Albrecht Dürer 1494-ben baseli tartózkodása idején illusztrációt készített Sebastian Brant Bolondok hajója című szatirájához. A fametszetek jól tükrözik Brant egyházkritikáját és Dürer azonos felfogását. A képeken a földi élet örömeit ott habzsolja a csuhás barát is, aki a Vénuszt körülvevő bolondok egyike. A háttérben a halál ezek mulandóságára utal. De talán még ennél is erőteljesebb az a képi megfogalmazás, ahol a balga két számarával azokat a bolondokat képviseli, akik azért akarnak papok lenni, hogy a lelkészségből jól megéljenek, de szellemileg oly sötétek, hogy még egy barmot sem lehetne rájuk bízni. Az egyház vezetéséhez pedig csak annyit értenek, mint molnár számára a lant pengetéséhez.^{179/} A következő metszeten is az ifjú teológusok a bolondok csengőjét tartják a kezükben, mivel számukra a papi hivatás a boldogulást, a gondtalan életet, de semmiképpen sem az elhivatottságot jelenti. Ennek a gondolatsornak a kiteljesedése az Antikrisztus, amely még erősen középkori allegóriára emlékeztet.^{180/} Az előtérben Péter apostol hajóját - azaz a katolikus egyházat - azok a belső veszélyek szorongatják, amelyek a hazug prófétáktól, a hit meghamisítóitól erednek. A hit alapvető követelményei között itt is az írást és a keresztényi tanokat emeli ki mindkét művész /Dürer, Brant/, amelyeket megvetnek és kigunyolnak.

születés
kép
a bolondok
a csuhás barát
földi élet örömeit
(Tulajdonképpen?)

Ezek azok az erők, amelyek a katolikus egyházat veszélyeztetik és a "bolond emberiséget az Antikrisztushoz vezetik." /81/ Az Antikrisztus a hajó gerincén trónol. Az egyik kezében csábítóan pénzt tart, a másikban pedig korbácsot, ami a hatalmát jelképezi. A vízben uszó hajótörött pedig a bolondok felé tart. /82/ A fiatal Dürer egyházkritikája még a középkori erkölcsprédikátor szigorú, bölcs iróniáján megy át, de már társadalmi reformátor is, mert aggodalom tölti el népe sorsa felett. *Amaz*

Sokkal harcosabb és önálóbb formát ölt Dürer egyházkritikája az 1498-ban készült Apokalipszis fametszet-sorozaton, melyre a Németalföldi naplóban többször is hivatkozik. Induljunk ki ebből a forrásból, melyben Dürer a következőt mondja: "Ó, Uram, add meg nekünk ezután az új felékesített Jeruzsálemet, mely a mennyből száll alá, s amelyről az Apokalipszis ír." /83/ Dürer jelen megfogalmazása érthetővé teszi számunkra a fametszet-sorozat záróképét, s utal annak politikai aktualitására. A mennyből leszállt Jeruzsálem nem égi paradicsom, hanem egy földön megvalósult szép német város /Nürnberg/, melynek kapuját a béke angyala őrzi. Chadraba szerint egy földi utópia, melyet evangélikus erények díszítenek. /84/ Nézzük a XIII. képet, amely A babiloniai párázna néven ismert. A hétfejű szörnyetegen ülő kurtizán a római egyházat képviseli Thausing szerint. Erdemes még idézni néhány megjegyzést ezzel kapcsolatban. Dvorak A szép velencei nő portréját véli felismerni benne, s így bizonyítja a pápával való azonosságát. Waetzold

szerint a romlás hírnökével az elcsábított és az elvesztett emberiség áll szemben, valamennyi egyházi és világi rend, mintha csak most hagyta volna el Nürnberg kapuját. Dürer a babiloniai paráznát tehát a pápával azonosítja e felfogások alapján, igazolva ezzel is, hogy az Apokalipszis könyve ismét harcos irat lett. Talán legtisztábban és félreérthetetlenül Az angyalok harca című kép mutatja Dürernek a pápai hatalom elleni kritikáját. A négy angyal, "kik a nagy Eufrátesz folyóviznél megkötöztettek, majd eloldották őket, hogy megöljék az emberek egyharmadát", jobbra alul a pápát és a császárt sujtja agyon.

Ezek után nézzük a "Németalföldi napló" Lutherra vonatkozó részét, mely számunkra a legértékesebb forrás, mert megmutatja Willibald Pirckheimer és Albrecht Dürer gondolkodásának eltérő vonásait, s egyben rámutat arra is, hogy kettőjük Lutherhoz fűződő viszonya merőben különbözött. Az előzőekben már utaltunk arra, hogy Pirckheimer annyiban volt a reformáció szószólója, amennyiben Luther ellenségeivel kiméletlenül leszámolt. A pápai hatalom számára szent és sérthetetlen, csakugy, mint Erasmus számára. Az iménti dokumentum viszont arról tanuskodik, hogy Dürer a pápai hatalom megítélésében egyértelműen Luther álláspontjához közeledik. Amikor németalföldi útján meghallja a Luther haláláról szóló hamis híreket, néhány mondatban részletezi naplójában a reformátor elfogatásának körülményeit, és keserűen így kiált fel: "Nem tudom, él-e, vagy meggyilkolták? Ezt a krisztusi igazság miatt

szenvedte el, és amiatt, hogy a keresztényietlen pápaságot megbüntette, amely a krisztusi szabadság ellenére nyomasztó emberi törvényeket akar."/85/ A "keresztényietlen pápaság" elnevezés Lutherra emlékeztet, s így elképzelhető, hogy Dürer ismerte az ő - A római papságról és A német nemzet keresztény nemességéhez című - iratait. Ezt a feltételezést egyrészt igazolja a festő állandó érdeklődése Luther iránt, valamint az a jegyzék, melyet Dürer 1518-ban és 20-ban állított össze, a birtokában levő Luther-művekről, másrészt Luther említett iratainak gondolatmenete és kritikája helyenként azonos, vagy szorosan kapcsolódik Dürer kijelentéseihez. Ezek bizonyítására néhány helyen utalunk a párhuzamokra is. A gondolati azonosságot talán megerősíti Luthernak az a kijelentése, ahol azt hangsúlyozza, hogy "a világi változékony hasonlatokat helytelen eljárás isteni rendhez mérni, amikor annak az emberi rendhez semmi köze." /86/ Dürer, mint az előző idézetben is láttuk, a keresztényi igazságot az emberi törvények torzításai nélkül képzei el, elválasztva - Lutherhoz hasonlóan - az isteni rendet az emberitől. Ez a magyarázata annak, hogy Dürer Luthert "a jámbor és szentlélektől megvilágosult férfiut" az igazi keresztényi hit és Krisztus követőjének fogja fel. Az iménti összehasonlítás Dürer és Luther elvi azonosságát bizonyítja, melyben részben Pirckheimer is osztozott. A pápa szerepének megítélésében Dürer viszont egyértelműen elhatárolódik humanista barátjától. Kezdjük a keresztényietlen pápaság bírál-

Handwritten note: Dürer és Luther iratai

latánál. Már maga a jelző is idegen Pirckheimer világtól. Nem is szólva arról, hogy Luther olyan jogot nyer, hogy megbünteti a pápát. Dürer következő sorai szintén a pápaság ellen irányulnak. A vád ezuttal az egyházszakadás. "Legelődnek bárányait, akiknek egy része még a római egyház alá tartozik, egyesítsd újra az indiaiakkal, moskovitákkal, oroszokkal és görögökkel, kiket a pápai terhek és fösvényesség valamint a szent hamis látszat szétválasztott."/87/ Dürer itt a máshitűek képviselőire gondolt, akik a pápák miatt bekövetkezett egyházszakadás következtében görög-ortodox hitűekre bomlottak. Az igazi keresztényeket tehát Dürer nem a rómaiakkal azonosította. Luther A római papság című művének soraiban szintén megtalálhatók ezek a gondolatok. Luther is felteszi a kérdést, hogy kik az igazi keresztények. "Vajon az összes többi keresztény eretnek és pártütő?... mert ezek mind hisznek a keresztben, mint mi, de nem engedik magukat nyuzni."/88/ Dürer pápai fösvényiségről és nyomasztó terhekről szól, amikor az Ur legelőjének bárányai szétszélednek. Luther szerint a "legeltetés római nyelven annyit tesz, mint a kereszténységet rengeteg kárhozatos emberi lélekkel terhelni, püspöki köpönyeget jó drágán eladni, az összes hűbérek évjáradékát elragadni, minden alapítványt kézre kaparintani, ... bucsuvásárt csapni, az egész világot pápás levelekkel, bullákkal, ólommal, viasszal megadóztatni..." /89/ Luther sorai konkrétan fel is tárják azokat az erköcs-telenségeket és társadalmi visszásságokat, melyek a korabeli Németországot a reformáció elindulásakor jellemez-

ték. Dürer és Luther ugyanazokat az okokat jelöli meg, a pápai hatalom elmarasztalásában. Ennek alapján meg is kérdőjelezzük a katolikus egyház és a pápaság közvetítő szerepét a hívők és isten között. Ez Dürernél a következőképpen jut kifejezésre: "Ahogy akkor elrendelted, uram, hogy Jeruzsálemet pusztítsák el, úgy most is szétrombolod a Római Szék önkényesen gyakorolt hatalmát."/90/

az isten
valóan
a földi
szék
szerepe
csökken

Ugy tűnik, hogy Dürer a pápaságot az Antikrisztussal azonosítja, amikor azt a pokol kapujának nevezi. Luther ugyan még ezt nem mondja, de szándéka egyértelmű, amikor arra hivatkozik, hogy "óvja Isten őt, ha a pápa odajutna, mert nyíltan ki merné mondani, hogy ő az Antikrisztus, akiről az Írás beszél."/91/ A pápaság kritikája Dürernél e néhány összehasonlítás alapján egyértelműen Luther szellemében fogant. Valószínű, hogy más Luther-irat hatása is érvényesült kritikájában, mint például A keresztény ember szabadságáról című irat, amely 1520 novemberében jelent meg. A következő kijelentése is ezt bizonyítja. "Ó, Isten, emberi törvényekkel még soha egyetlen népet sem sujtottál oly nagyon, mint minket szegényeket, a Római Szék alatt, kiknek szabad keresztényeknek kellene lennünk, mivel véreddel megváltottál."/92/ Két helyen még a reformátor kemény kritikájánál is erősebb hangnemet üt meg. Gondolatilag azonosak ezek a kijelentések, mert Dürer mindkét esetben gyilkossággal vádolja a pápát. Az első esetben miután azonosítja Jézus és Luther sorsát, arra kéri az Urat, hogy fiaihoz hasonló módon ítélkezzék "örököse, Luther Márton felett, akit a

pápa pénzével áruló módon meggyilkolt."/93/ Nagyon súlyos vádak ezek! Gondoljunk csak Pirckheimerre, aki Eck révén felkerült Luther neve mögé a kiközösítő bullára! Éppen elegendő oka lett volna a pápai hatalomnak a kritizálására, mégis a pápához fordul segítségért, amikor Luthert és Reuchlint védelmezi. Miközben a pápát vádolja, a katolikus egyház képviselőit is felelősségre vonja. Seebass szerint a barátok elmarasztalását, Ullmann szerint viszont mélyebb társadalmi kritikát fejeznek ki a következő sorok: "Elrabolják és kiszipolyozzák vérünket és veritékünket, melyet gyalázatos módon a henye népség felemészt, s ezért a rászoruló beteg emberek éhínségtől halnak meg."/94/ Az "ártatlanok vérének" kiontásában a pápán kívül a papokat és a szerzeteseket is bűnösnek találja. Egyes feltevések szerint az ártatlanok Wycliffel, Husszal és Savonarolával azonosak."/95/ Ezen a gondolatébresztő hipotézisen lehetne ugyan vitatkozni, mindenestre Wyclifre egyértelműen utalás történik, amikor Dürer arról panaszkodik, hogy "elvesztettük azt az embert, aki tisztábban írt, mint bárki előtte 140 évvel." /96/ E sorok az angol reformátorra vonatkoznak, akinek lényeges gondolatait Dürer ismerte. Érdekes a párhuzam Luther és Wyclif sorsa közt, és ha meggondoljuk, még logikus is, hiszen sok hasonlóság van a két reformátor életpályájában. Wyclif is felemelte szavát az egyház gazdagsága ellen, neki is volt egy fejedelmi protektora, ő is Antikrisztusnak nevezte a pápát. Wyclif is a laikusok felé fordult és bibliafordítása a hierarchikus egyházzal való ellentétből

született. What Tyler parasztfelkelésében döntő szerepe volt, mint Luthernak a német parasztháboruban.

A pápa és az egyház bírálatát követően Dürer logikus érvekkel bizonyítja a lutheri teológia tisztaságát és prioritását az emberi torzításokkal és az egyházi erkölcstelenségekkel teli skolasztikával szemben. Miután az Apokalipszis által is megjövendőlt tisztulásra hivatkozik - melyet, mint láttuk, képekben is megfogalmazott - egyértelműen megjelöli a célt is: "A szent és tiszta evangélium, melyet emberi tanítás nem sötétít be." /97/ E célkitűzés megvalósítását minden kétséget kizáróan a Lutheri tanításban látja. Ezt lépésről lépésre is indokolja. Abból az egyszerű tényből indul ki, "hogy mindenki látja, aki Luther könyvét olvassa, hogy milyen átlátszóan tiszta annak tanítása." /98/ Hasonló módon értékeli Dürer Luther evangéliumról szóló előadásait és prédikációit. Majd ezekből a megállapításokból azt a következtetést vonja le - ami egyben figyelmeztetés is a katolikus reakcióval szemben -, hogy Luther írásait "nagy tiszteletben kell tartani, és nem szabad azokat elégetni." /99/ Az utóbbi megjegyzés 1521. május 8-án kelt wormszi ediktumra utal, ahol az egész birodalomra kiterjedő hatállyal elrendelték Luther írásainak elégetését. Ennek a kijelentésnek a fontosságát az is alánuzza, hogy a festő inkább Luther ellenségeinek írását kívánja a tüzre vetni, akik emberekből isteneket akarnak csinálni.

Az értelmi okfejtésen kívül Dürer érzelmi szálakkal is kötődik Lutherhoz, melyre már a Spalatinnak írott

levél elemzésekor is utaltunk. Pirckheimernél éppen azt hangsúlyoztuk, hogy Dürer Luther iránti rajongásában nem osztozott. De annál nagyobb szeretettel ír Erasmusról, ami időnként saját bevallása szerint is már hizelgésnek tűnik. A "Németalföldi napló" Dürer és Luther eszmei közelségén kívül a festő érzelmi kötődését is bizonyítja a reformátor iránt. Fájdalmát és kétségbeesését fejezi ki a következő sorok: "Ó, Isten, Luther halott! Mi mindent írhatott volna még tíz-husz esztendő alatt!" /100/ Gyászos panaszában megrendülten és elkeseredetten így kiált fel: "Ó, ti jámbor keresztények, valamennyien segítsétek buzgón megsiratni ezt az isteni szellemű embert!" /101/ Az idézet önmagáért beszél, ezért további bizonyításra és magyarázatra nem szorul.

Dürer Luther iránti rajongása, aggódó szeretete, a pápának és az egyháznak a reformátoréhoz hasonló megítélése mind amellett szól, hogy Dürer nem vallhatta ugyanazt, mint Pirckheimer. Ezek után joggal kétségbe vonható a humanistának az a későbbi állítása, hogy Dürer osztozott reformációellenes magatartásában. A következő két fejezetben lényegében Pirckheimer kijelentéseit igyekszünk cáfolni úgy, hogy egyrészt vázlatosan végigkísérjük a humanista elfordulását a reformációtól, másrészt a rendelkezésünkre álló források alapján megpróbáljuk Dürer és Pirckheimer közös együttműködésén belül a festő önállóságát és függetlenségét bizonyítani, mint ahogy ezt most is tettük.

IV. . PIRCKHEIMER ELFORDULÁSA A REFORMÁCIÓTÓL

Jól ismert tény, hogy Dürer életének utolsó évtizedében is szoros kapcsolatban állt a német humanistával, Willibald Pirckheimerrel. A Dürerre vonatkozó források zömmel Pirckheimer környezetében találhatók. Ennek bizonyítására elegendő, ha csak a vizsgálódásunk tárgyához kapcsolódó legfontosabb forrásokat idézzük. A kronológiai sorrendet szem előtt tartva Dürer elméleti írásait - Körzővel és vonalzóval való mérés tudománya, Erőditéstan stb. - kell első helyen emlitenünk, melyeket a művész műértő barátjának ajánlott. Az ajánlás mögött nemcsak a baráti tiszteletet és szeretetet kell látnunk, hanem Dürernek azt a szándékát is, hogy tudós és befolyásos barátja őt és művét - szükség esetén - védelembe veszi. /102/ Az ajánlások értékes dokumentumok, mivel Dürer és Pirckheimer - a kor aktuális vallásfilozófiai vitáihoz kapcsolódó - állásfoglalását jól érzékeltetik. Dürer elméleti írásaira - mint láttuk - Pirckheimer ösztönzőleg hatott, és több helyen az eredeti kéziratokban a humanista bejegyzései és korrekciói is megtalálhatók, amiből egyértelműen arra következtethetünk, hogy baráti kapcsolatuk az 1524-es év után is változatlanul fennállt. Fontos dokumentum még a Theophraszt Jellemrajzai című művének latin fordításához írt ajánlás, melyet Pirckheimer 1527-ben Albrecht Dürernek címzett. Végül Pirckheimer közös barátjuknak, Johannes Tscherttének - Ferdinand

építészének - írott levelét kell megemlítenünk, mely megmutatja a humanista és a művész baráti kapcsolatát, valamint arra is rávilágít, hogy milyen volt kettőjük viszonya a reformációhoz Pirckheimer elképzelése szerint. Miután a közös kapcsolatokra utaló dokumentumokat áttekintettük, a következőkben az a feladatunk, hogy Pirckheimer és Dürer tevékenységén keresztül megvizsgáljuk, hogy a megváltozott társadalmi és politikai viszonyok között hogyan alakult a humanista viszonya a reformációhoz. Ennek a kérdésnek a megválaszolásakor két fontos tényrt kell figyelembe venni, amely hatással volt mind Pirckheimer, mind Dürer állásfoglalására: az egyik a reformáció különböző társadalmi forrásokból táplálkozó mozgalmának a felbomlása, a másik Erasmus és Luther kapcsolatában bekövetkezett változás.

A jelen tanulmány szűk keretei nem teszik lehetővé a reformáció bonyolult folyamatának részletes bemutatását. A történelmi háttér megrajzolásánál csupán a nürnbergi viszonyokat próbáljuk érzékeltetni, amelyek közvetlenül hatottak Pirckheimer és Dürer tevékenységére.

Amikor 1517-ben Luther első ízben lépett fel a katolikus egyház ellen, az összes ellenzéki elemet egyécsitette és a forradalmi erélyt alkalmazta.^{/103/} Dürer németalföldi útja után a reformáció mozgalma egyre na-

gyobb mértékben bomlott fel, és három nagy tábor alakult ki: a konzervatív katolikus, a polgári mérsékelt lutheri reformáció köre, a forradalmi párt vagy radikálisok, akiknek követelését Münzer fogalmazta meg. A reformáció bonyolultságát és sokrétűségét a délnémet városokban, így Nürnbergben is tovább fokozta Zwingli tanainak terjedése is. A svájci reformátor az egyházfejlődés szempontjából ezekben a városokban fontosabbá vált, mint Luther. /104/ Az 1524-es esztendő több szempontból is fordulópontot jelentett Nürnbergben. A reakciós katolikus erők az említett év tavaszától kezdve meggyengültek. Az egyházi életben végrehajtott reformok – mint a német nyelven történő keresztelés, az Ágoston-rendi kolostorokban a két szin alatti urvacsora és jónéhány egyházi ceremónia eltörlése gyakorlatilag a lutheri reformációt már 1524-ben megteremtette. Annak hivatalos bevezetése csak 1525 márciusában történt meg. Ezzel egyidőben Nürnbergben és környékén a rajongók ideológiája is egyre észrevehetőbbé vált. Nürnbergben – ahova Münzer először ment – alig egy hónappal azelőtt fojtottak el csirájában egy parasztfelkelést. "Münzer itt titokban agitált; hamarosan felléptek olyan emberek, akik védelmezték legmerészebb teológiai tételeit /melyek szerint a Biblia nem kötelez, és a szentségek mit sem érnek/, akik Krisztust pusztá embernek, a világi felsőség hatalmát pedig isteni eredetűnek nyilvánították." /Engels/ A reformáció radikális irányzata Dürer közvetlen környezetét is érintette. A nürnbergi művészek

között is voltak jónéhányan, akik szimpatizáltak a felkelő parasztokkal. Dürer legjobb formametszőjét, Hieronymus Andreát is ezzel vádolták. A három fiatal festő és grafikus, Hans Sebald Beham, Barthel Beham és Georg Pencz szintén közel álltak Dürerhez. Őket mint "istentelen" festőket állították bíróság elé. Penczet és a Beham-testvéreket 1525 januárjában kiutasították a városból, miután a bíróság előtt megtagadták a világi fennhatóságot és a keresztény szentségeket.^{/105/} A radikális és Lutheránus irányzat mellett a svájci reformáció hatása is érezhető volt Nürnbergben. A birodalom és a svájci kantonok szövetsége közötti kapcsolat még nem szakadt meg, sőt számos birodalmi város foglalkozott azzal a gondolattal, hogy belép a kantonok szövetségébe. A délnémet közösségek sokkal inkább Zwinglivel rokonszenveztek, mint Lutherral. Ez a megállapítás a lutheránus Nürnberg esetében kivételt képez. Zwingli urvacsora-tétele teológiailag ugyanis közel állt a rajongókéhoz, különösen Karlstadtéhoz, ezért kezdettől fogva gyanakvással fogadták.^{/106/} Különösképpen végzetes következményekkel járt az, hogy Luther Zwinglit és követőit is minden további nélkül a rajongók és szakramentálók közé sorolta, és velük szemben is ugyanarra az elutasító álláspontra helyezkedett.^{/107/} Figyelmen kívül hagyta, hogy Zwingli éppen ellenkezője volt a rajongó típusnak. A német parasztháborúban Nürnberg óvatos semlegességet tanusított

a felkelő parasztokkal szemben, így a fegyveres harcok nem érintették a várost.

Összefoglalva a következőt mondhatjuk el: a reformáció radikális irányzata és Zwingli tanítása téves módon összefonódva jelentkezett a nürnbergi közvéleményben, melynek alapjául a svájci reformátor szimbolikus urvacsora-tétele szolgált. Az 1525-ben hivatalosan is bevezetett lutheri reformáció a különböző irányzatokkal szemben kiméretlenül fellépett, és meghatározó volt a városban.

A másik fontos tény a Luther és Erasmus kapcsolatában jelentkező változás. Erasmus utolsó levele Luthernek már csak olyan célt szolgált, hogy a személye elleni sértegetésekre hasonló durvaságokkal visszavágjon. Willibald Pirckheimernek tehát nem teljesült az a kívánsága, hogy Luther és Erasmus szövetségre lépjenek egymással. Pirckheimer viszonyát a reformációhoz ez döntően befolyásolta. Az 1524-es nürnbergi birodalmi gyűlés után még a reformáció oldalán állt, de ez az év ugyanakkor már fordulópontot is hozott a humanista felfogásában. 1524. szeptember 1-én Erasmusnak írott levelében ugyan még elítéli a katolikus egyház makacs ellenállását, de az evangélikusok erőszakos cselekedeteit is bírálja. Ilyen tekintetben érdemes idézni a humanista következő sorait: "Az evangélikusok - ahogy magukat nevezik - inkább szavakban, mint tettekben igyekeznek az igazságot valóra váltani... Luthernek bizonyára sok minden nem tetszik, amit

jónéhányan az evangélium nevében cselekszenek..." /108/ Ezek az első jelei annak, hogy Pirckheimer kezd elfordulni a reformációtól. Erasmushoz hasonlóan nála is az erények megújításáról van szó, amikor ez nem úgy alakult, mint várta, keserű, kiábrándult fájdalom töltötte el. A levélből azt is megtudjuk, hogy egyre növekvő aggodalommal figyeli a radikálisok mozgalmait is. Ezért korábbi barátaival is szakított, amikor azok a radikálisok mellé álltak. Jól példázza ezt a későbbi baseli reformátorral, Oekolompáddal fennálló kapcsolata. Egykor jó barátok voltak, Pirckheimer Oekolompád tanítványát, Hans Dencket Nürnbergbe hozta, és ő lett a Sebald iskola rektora. Hans Denck gyakran megfordult Pirckheimer házában, és Albrecht Dürerrel is jó kapcsolatban állt. Amikor a tudósról kiderült, hogy a radikálisokkal szimpatizál, bíróság elé állították, és kiutasították a városból. Pirckheimer és Dürer elhatárolták magukat egykori barátjuktól, és követték a város hivatalos véleményét. Pirckheimert ilyen irányú kapcsolatai talán még gyanuba is keverték, ezért igyekezett Oekolompáddal is tisztázni fennálló viszonyát. Miután többszöri levélváltásukból kiderült, hogy a svájci reformátor a parasztokkal szimpatizált, Pirckheimer elhíne fordult. Leveleiből egyértelműen kiderül, hogy a patricius, aki a városi tanácsnak is a tagja volt, a reformáció radikális irányzataival szembefordult, bármilyen formában is jelentkeztek azok. Ez az osztályhelyzetéből és a városi politikában játszott szerepéből logikusan következett. Az talán már kevésbé, hogy a humanista a lutheri

reformációval is fokozatosan ilyen elutasító álláspontra helyezkedett, s így a városi vezetők egy részével is összeütközésbe került, és elszigetelődött. Ennek magyarázatát Pirckheimer Erasmushoz fűződő kapcsolata is részben megvilágítja. Erasmusnak megvolt minden oka arra, *ly?* hogy a délnémet reformációban az evangélium igazságának a megtagadását lássa. /109/ Ezért levelében figyelmezteti Pirckheimert, hogy a délnémet reformáció nem az evangélium ügyét szolgálja, bajt és lázadást hoz az országra. A humanisták fejedelme - miután elhatárolta magát Luthertől - igyekezett barátait is a reformátortól elszakítani, és azokat újra a katolikus egyház oldalára állítani. Pirckheimer esetében is erről van szó. Amikor a nürnbergi humanista Oekolompád urvacsora-tételével vitába szállt, és azt Luther felfogásában védelmezte, a reformátor dicsérően megjegyezte, hogy vallásos ügyekben ilyen komolyságot nem tételezett föl a cikk szerzőjéről. /110/ A zwinglianusok elkeseredett kirohanásai egyáltalán nem voltak meglepőek. A nürnbergi reformátorok lelkesen fogadták Pirckheimer okfejtéseit és híreit, de nem így Erasmus, aki egyik levelében a következő elmarasztaló megjegyzést tette: "Annyira eltávolodsz Oekolompádtól, hogy inkább Luther nézeteit, mint az egyházét vallod... egy helyen a szükségesnél nagyobb tisztelettel szólni róla, s itt mások tekintélyére is hivatkozhattál volna." /111/ Pirckheimer nem akarta, hogy Erasmus ítélkezzék és a cenzor szerepét gyakorolja írásaiban, de mégis,

a második Oekolompádhoz intézett irat már az erasmusi kritika befolyását bizonyítja. Ez a vitairata legfeljebb csak stilusában hasonlít Luther publikációira. A szenvedélyektől és a humanista mértéktelen modorától fűtött polémia semmivel sem marad el a későbbi /1529-es/ marburgi vitától, ahol Luther minden teketória nélkül a Sátán küldöttjének nevezte Zwinglit. /112/ Pirckheimer említett iratának már a mottója is ezt a szellemet tükrözi, ahol Oekolompádról a következőt fogalmazza meg: "Isten büntessen meg téged, te hazug szellem!" Luther-től való eltávolodására utal a humanista következő megjegyzése is: "Hogy Luther mennyire nem elvbarátom, az abból is kiderül, hogy csaknem hét éve nem tartom a kapcsolatot vele." /113/ Teológiai szempontból nézve az urvacsora-vita során - különösen az Oekolompád ellen intézett harmadik iratban - a humanista a kezdeti lutheránus álláspontjától eltávolodott, és a katolikus egyház dogmáit teljes mértékben elismerte. Oekolompáddal folytatott vitája valamint Erasmusnak írt levelei azt bizonyítják, hogy Pirckheimer eltávolodott a svájci reformációtól, és teljesítette barátjának azt a kívánságát is, hogy szüntesse meg kapcsolatait Lutherral. Eltuloznánk azonban Erasmus szerepét, ha nem utalnánk még más szubjektív tényezőkre. Különösen a kolostorok kérdésében mutatott a humanista ellenséges magatartást a reformációval szemben. Ez érthető is, hiszen családi kötelékek sok szálával kapcsolódott ehhez az egyházi intézményhez. Testvérei, Charitas és Klara, valamint lányai, Creszentia és Katherina

a nürnbergi Klara-kolostorban szolgálták a katolikus vallást. Charitas, Willibald Pirckheimer nővére különösen befolyása alatt tartotta a humanistát. Jónéhány bírálója őt teszi felelőssé amiatt, hogy Pirckheimer elhídegült a reformációtól. Ezek az elmarasztalások nem alaptalanok, mert a rendfőnöknő 1522-ben már mindent elkövetett, hogy testvérét megóvja a reformáció "fertőjétől". 1522. január 6-i levelében Emsert dicséri, mert ő harcol a reformáció ellen, és elítéli a nürnbergi tanácsot is engedékenysége miatt. A katolikus klérus Charitason keresztül gyakran fordult Pirckheimerhez segítségért és támogatásért. A két testvér élvi egyetértését bizonyítják leveleik. Mind a ketten ugyanazokat a lutheránus prédikátorokat bírálják. A rendfőnöknő Osiandert, Poliandert és Schleupnert nevezi meg levelében, akikről a következőt írja: "Elmondhatatlan, ahogy ezek a szentmisét és a ceremóniákat félredobják. Szitkozódnak, szent személyeket gyaláznak meg, nem kimélve a császárt és a pápát sem, és azokat zsarnoknak, ördögnek és Antikrisztusnak nevezik."/114/ Amikor a nürnbergi tanács a reformációt hivatalosan is elfogadta, támadást indított a kolostorok ellen, és elrendelte azok feloszlatását. Pirckheimer látta, hogy testvérei és lányai veszélybe kerültek. Az apácák zaklatásai - ról cimmel kétségbeesett hangú levelet írt Melanchthonnak, akilt 1525-ben Nürnbergbe vártak. Pirckheimer levele csak töredékesen maradt fenn, de így is jól érzékelteti a humanista szembenállását a nürnbergi reformátorokkal.

"A prédikátoroknak - Poliander, Schleupner, Osiander - cselekedeteik ellentmondanak szavaiknak... A nővérek nem hisznek nekik. Tanításukat gyanakodva fogadják, mert látják, hogy nem élnek őszintén. Az isteni szóval sáfárkodnak, inkább saját előnyeiket keresik, mint a lélek gyógyulását."/115/ Kétségtelenül érezni lehet e sorokból a nürnbergi reformátorok elég ellentmondásos és nemkívánatos magatartását, de bizonyára Pirckheimer sem nélkülözte személyes érdekeinek védelmében a tények eltulzását. Egy másik ügy kapcsán is kiéleződött ellenségeskedésük. Az evangélium szellemében Pirckheimer számára ugyanis elképzelhetetlennek tűnt, hogy egy pap többször házasságon. Schleupner 1527. december 11-én kötött második házassága egy szenvedélyes polémia megírására ösztönözte. Luther maga is bekapcsolódott a vitába, és a nürnbergi humanista ellen fordult. Ha jól meggondoljuk, Pirckheimernek az erkölcsi normákról vallott felfogása elég furcsa. *Vallomása* Felesége halála után ugyan nem házasodott meg, de kicsá- *ne házasodott meg* pongó életét, a földi örömök mértéktelen habzsolását szinte természetesnek tartotta.

1527-től Pirckheimer egyre inkább elszigetelődik, és megnyilatkozásai arról árulkodnak, hogy a reformációval végleg szakított. Kifejezetten ellenséges magatartására utal a Barát című röpirat is, melynek szerkesztésében mások mellett ő is részt vett. Az említett dokumentum Luther személye ellen irányult. A Theophraszt-fordításhoz

írt ajánlásban az antik szerzőre hivatkozva hívja fel a figyelmet kora erkölcstelenségeire. E művét Dürernek ajánlotta, melyben a reformáció nemkívánatos vadhajtasait bírálta. A humanista az emberi szenvedélyek elszabadulásában látja a problémák gyökerét, mint Theophraszt is a maga korában. "A szenvedélyeket ugyan törvények és rendeletek egy ideig féken tartják, olykor hosszú időre a szív legrejtettebb zugában megbujnak, s csak akkor törnek elő, ha erre lehetőség kínálkozik." /116/ A következőkben a "lehetőségre" is konkrét magyarázatot ad, sőt annak káros következményeire is utal: "... s hogy ez valóban így van, bizonyítják a mostani idők is, mikor a túl nagy szabadság elbizakodottsághoz vezetett." /117/ A "túl nagy szabadság"-gal a lutheri reformáció által felkinált lehetőségekre utal, melyeket a társadalom különböző rétegei a saját érdekeik szerint értelmeztek. A prédikátorokat is elmarasztalja, mert "az igazságot úgy hirdetik, mintha Isten országa inkább nagy szavakból, mintsem dolgos cselekedetekből állna." /118/

A Tscherttéhoz intézett levélben egy megkeseredett és szinte minden barátjától elhidegült Pirckheimert ismerhetünk meg, aki Dürer halála után magányossá vált. A levél indulatos megjegyzései néha elég szubjektívek, ezért erős kritikával kell fogadnunk őket.

Pirckheimer nem kis elfogultsággal Dürer özvegyét teszi felelőssé férje haláláért. "Albrechtben az egyik legjobb barátomat vesztettem el, és emmi sem keserít el

jobban, mint az, hogy ilyen szomorú halállal halt meg, melyért senki más nem okolok, mint feleségét, aki agyon marta szívét, és úgy megkínózta, hogy idő előtt kellett távoznia közülünk."/118/ Dürer feleségének kiállhatatlanságát már egy prostituálténál is rosszabbnak tartja. Pirckheimer sértő és goromba megjegyzéseit a rendelkezésünkre álló Ágnes Dürerre vonatkozó források egyike sem erősíti meg, sőt azoknak ellene szól. Gondoljunk csak arra a szénrajzra, valamint a Női fej című festményre, amelyeken Dürer feleségét gyengéd vonásokkal örökíti meg. Szintén Pirckheimer állítását cáfolja Dürernek Szent Anna harmadmagával című remekműve, amelyen Szent Anna megszemélyesítője felesége volt. Jézus nagyanyjának arcát kendő keretezi, vonzó nagy szeméből szinte hipnotikus erővel sugárzik az anyai gondosság. /119/ Dürer németalföldi útja során - melyre felesége is elkísérte - több képet készített Ágnes Dürerről. Az "Ágnes Dürer egy kölni kislánnyal" című képen a művész nemcsak az asszony vonásait ragadta meg, hanem egész lényét is, a kidolgozás módja részletező, a látszólag mellékes dolgok is a lényegét erősítik. /120/ Hangsúlyoznunk kell, hogy egyetlen sértő megjegyzést sem találunk Dürer írott hagyatékában, amely felesége ellen irányulna. Az özvegy elleni vad gyűlölet oka talán Pirckheimer személyes érdekeivel magyarázható, mivel Ágnes Dürertől nem kapott meg egy szarvasgancsot barátja hagyatékából.

Pirckheimer a katolikus egyházzal szemben ugyan továbbra is fenntartásokkal él, de keserű megjegyzéseiben

mégis a gyónások és az oltári szentség megszűnése miatt siránkozik./121/ A Theophraszt fordításához írt ajánlásának bíráló megjegyzéseit itt egyre hevesebb és mértéktelenebb kirohanások követik. A reformátorokat minden további nélkül gazembereknek nevezi, akik ugyanugy csálnak, mint elődeik./122/ Ezek után már az a megállapítása sem meglepő, hogy "az emberek a jelen helyzetben állatokká aljasodnak, mint ahogy már félig azok is."Vad gyűlöletében senkinek sem kegyelmez. Először a radikális, majd a lutheri reformációt támadja. Sőt helyenként úgy tunik, hogy azonosítja is azokat. Ezt bizonyítják a következő sorok is: "Ha Luther nem jött volna rá a dolgok lényegére, és dr. Karlstadtot irigységből nem tartotta volna ellenségének, akkor az átkozott tévelygéseknek ő lenne most a feje."/123/ Jól ismert tény, hogy Luthert és egykori harcostársát, Karlstadtot nem az irigység távolította el egymástól, hanem a köztük lévő elvi ellentétek. Orlamündében ugyanis Karlstadt olyan nézeteket hirdetett, amelyek közel álltak Münzer felfogásához./124/ Talán még kifejezőbb ilyen tekintetben az a levélrészlet, amely arról tudósít, hogy az "egyszerű ember", aki látja, hogy semmit sem rognak felosztani és közösen csinálni, Lutherhez és követőinhez menekül."/125/ Valószínű, hogy Pirckheimer itt a parasztokra gondol, akik Karlstadt és Münzer őskommunistikus elképzelései szerint gondolták a jövő társadalmát. Ezt a feltételezést egy másik levélrészlet is alátámasztja, ahol "az egyszerű embert - Pirckheimer szerint - az evangélium az általános elosztásra

tanította. És ha nem lenne nagy megtorlás, hamarosan egy aljas banda felkeléséhez vezetne, mint ahogy ez sok helyen már meg is történt." /126/ Az egyszerű emberek nem menekülhettek Lutherhez és követőihöz, mint ahogy azt Pirckheimer állította, mert maga a reformátor volt az, aki A parasztok rabló és gyilkos hordái ellen című röpiratában arra szólított fel, hogy a lázadókat "ütni, verni, szurni és fojtani kell". A lutheri reformáció ellen agitál, amikor így ír: "Isten óvjon minden jámbor embert, országot és népeket az ilyen tanitástól, mert ahova ez eljut, nincs sem béke, sem nyugalom, sem egység. Minden nap várjuk a császári hatalom beteljesülését, hogy véget vessen ennek az új eszmének. Isten adjon nekünk ehhez szerencsét!" /127/

Lezáródott egy nagy fejezet. A bátor és tudós humanista, akinek a neve egykor Lutheré mögött állt a ki-
közsítő bullán, meghátrált, és szembe fordult azzal, amiért korábban olyan odaadóan harcolt.

V. DÜRER UTOLSÓ ÉVEI

A meglévő Dürer-források alapján sem tudunk hézagmentes és kimerítő áttekintést adni a festő reformációhoz fűződő viszonyáról. Számos ponton tudjuk azonban az eddig kialakult képet kiegészíteni és módosítani. Néhány, időben viszonylag rövid periódust magába foglaló iratról van szó.

A Tscherttéhez intézett levélnek Dürerre utaló részletei kiindulópontját is képezhetik annak a kérdésnek, hogy Dürer megőrizte-e önállóságát Pirckheimerrel szemben. "Bevallom, hogy kezdetben én is olyan jó lutheránus voltam, mint az én megboldogult Albrechtem, mert azt reméltük, hogy a római gaztettek, a barátok hasonló cselekedetei és a papok pajzánsga talán megjavul, de a dolgok szemmel láthatólag odáig fajultak, hogy most az evangélikus gazfickók azok, akik a jámborságot színlelik."/128/ Ezekből a sorokból az derül ki, hogy Pirckheimer és Dürer azonos állásponton voltak a reformációt illetően. Hasonló módon azonosítja a nürnbergi humanista Lazarus Spenglerhez fűződő kapcsolatát is. "Egykor nekem és megboldogult Albrechtemnek ő /Spengler/ jó barátunk volt... de mindkettőnk hátrányára őt olyannak ismertük meg, hogy szakítottunk vele" /129/ A két idézet logikusan összekapcsolható, mivel lényegében mindkét kérdésben Dürernek a reformációhoz fűződő kapcsolatát kell tisztázni. Lazarus Speng -

ler, városi irnok ugyanis a nürnbergi reformáció vezéregyénisége volt, s így nem lényegtelen, hogy Dürer milyen kapcsolatban állt vele.

Az 1524-es évekre vonatkozó források Pirckheimer állítását nem erősítik meg. Cornelius Grapheus leveléből nemcsak azt tudjuk meg, hogy Dürer továbbra is a lutheri evangélium hitvallója volt, hanem azt is, hogy az Antwerpenből elüldözött Agostoni-rendi szerzetesekkel is kapcsolatot tartott. /130/ Érdekes a levél kiadójának az a feltevése, hogy az irat kézbesítői a fent említett szerzetesek lehettek. A Németalföldi naplóban található utalások is megerősítik Dürer és Cornelius Grapheus elvi azonosságát a lutheri reformációval. Grapheus ugyanis megajándékozta Dürert Luthernak Az egyház babiloni fogságáról szóló iratával, melyet a festő három könyvvel viszonzott. /131/ Dürernek, a fiatal humanistához, Capi-tohoz fűződő barátsága is azt bizonyítja, hogy a lutheri reformáció mellett állt.

Ezeket a rövid utalásokat hitelesen egészíti ki Nikolaus Kratzer és Dürer levelezése. A müncheni származású Kratzer VIII. Henrik udvari csillagásza volt, akit Dürer Erasmusnál ismert meg, németalföldi útja során. Kratzer azzal a megjegyzésével, hogy "ti Nürnbergben mindannyian evangélikusok vagytok", a reformáció sikereire utal, viszont az "Isten adjon nektek erőt, hogy végsőkéig kitartsatok" valamint "az ellenség erős, de Isten még erősebb" kijelentésekkel a reformációt fenyegető reakciós erőkre céloz. /132/

Kratzer a nürnbergi állapotokat jól ismerte, ezért megállapításai az általános németországi viszonyokon túl konkrétan Nürnbergre vonatkoznak. Pirckheimer ugyanebben az időben írt levele is a katolikusok makacs ellenállására, egy későbbi iratban pedig a "tanács" megosztottságára utal. A reformáció sikerei ellenére tehát a reakciós erők még elég erősek lehettek. "Most a keresztény hit érdekében gyalázatban és veszélyben kell élnünk, mert gyaláznak minket és eretneknek neveznek" - írja Dürer Kratzernak szóló válaszlevelében. A veszélyes helyzetben vállalta a festő a megbélyegzéseket, szilárdan védte a reformáció ügyét. Az iménti sorokat racionális magyarázat követi: "Isten erőt ad nekünk és meggyőz bennünket szavai igazságáról. Inkább az Istennek engedelmeskedjünk, mint az embernek. Jobb, ha testünket és vagyonunkat veszítjük el, minthogy Isten a pokol tüzére kárhoztassa testünket és lelkünket." /133/ Dürer Luther szellemében nyilatkozik barátjának, mikor az isteni ígének az igazságát hangsúlyozza, és megtagadja az embernek való engedelmességet. Az emberi hozzátevésektől és torzításoktól való elhatárolódást már a Németalföldi napló sorai is egyértelműen alátámasztják. Az evangélium ellenségeit még meg is nevezi: "Isten, tarts meg minket jószágodban és világosítsd meg ellenségeinknek, a szegény, nyomorult, vak embereknek az elméjét, hogy tévelygésükben el ne kárhozzanak." /134/ A szegény, nyomorult, vak emberek említésekor a kolostorok lakóira és a reformáció

ellenségeire utal a szerző. Dürer válasza jól kiegészíti Kratzer fejtegetéseit, és azokat mintegy jóváhagyólag igazolja.

Dürer Kratzernak írt levelével egyidőben Pirckheimer is levelet írt Erasmusnak. A nürnbergi humanista - mint láttuk - védte ugyan még Luthert, de éles bírálatával már támadta a reformációt. Pirckheimer első csalódásai és keserű megjegyzései ellentétben állnak Dürer véleményével ebben az időben.

A további összehasonlítás alapjául vegyük Dürer Aránytanához írt ajánlást, melyben az ellen tiltakozik, "hogy most nálunk, a mi időnkben egyesek ugyancsak lebecsülik a festőművészetet, és azt mondják, hogy az bálványimádás." /135/ Ezek a sorok egyértelműen a képromboló mozgalom súlyos következményeire utalnak, melyek Dürer művészetét veszélyeztették. Andreas Bodenstein - Karlstadt - A képek megszüntetéséről című írásával jelt adott a képrombolásra. Luther wartburgi tartózkodása idején ő vette át a reformátor szerepét a wittenbergi egyetemen, és annak tanítását eltorzítva egyre radikálisabb irányba sodródott. Christoph Scheurl egyik levelében arról szól, hogy Karlstadt és Dürer 1519-től baráti kapcsolatban állt egymással. Ezt megerősíti Andreas Bodenstein Dürernek írott levele is, melyben igyekszik tisztázni a Wittenbergből jövő ellentmondó híreszteléseket. Gyűlölködéssel, hazudozással, üres fecsegéssel vádolja azokat, akik a wittenbergiek háta mögött hamis híreket terjesztenek. Hogy meggyőzőbbek legyenek szavai,

Karlstadt az Újtestamentum jelképeinek imádásáról és tiszteletéről szóló irását Dürernek ajánlotta. Igyekezete ellenére a festő elhatárolta magát egykori barátjától, miután az a reformáció radikális irányzatához csatlakozott. Paraszti forradalmárokhoz hasonlóan a svájci reformátorok is szinte kivétel nélkül ellenségei voltak a képeknek. Ezért Dürer a svájci reformációtól is - Pirckheimerhez hasonlóan távol tartotta magát. A radikálisok is a svájci reformáció megítélésében azonos véleményen voltak, de nem így Luthert illetően.

Dürernek nincs oka, hogy szembeforduljon a lutheri reformációval, hiszen Luther nem volt ellensége a képeknek.^{/136/} A lutheri templomban maradt még hely a festészetnek és szobrászatnak. A képek eltávolításának vitájában Dürer szorosan Luther felfogásához kapcsolódott, aki 1522-ben csaknem azonos szavakkal vette védelmébe a képeket. "Ugy gondolom, nincsen olyan ember, aki ostobán azt gondolná, hogy ez a feszület az én Krisztusom és istenem, mert az csupán egy jelkép."^{/137/}

Luther is látta, hogy a művészetet sok támadás érte annak következtében, hogy a hatalmat azonosították annak jelképével. Dürer és Luther nézetazonosságát alátámasztja az a történelmi tény is, hogy a lutheránus Nürnbergben nem volt képromboló mozgalom.

Dürernek és Pirckheimernek a reformációhoz való különböző kapcsolatát jól érzékelteti a Spenglerhez fűződő különböző viszonyuk. A humanista állítása szerint Dürer hozzá hasonlóan szakított a tanácsi őrökkel. Pirckheimer-

nek abban igaza volt, hogy egykor hármójukat szoros baráti szálak kapcsoltak össze. Ezt nyomon követhetjük a források alapján is.

Dürer 1511-ben egy tréfás rajzon örökitette meg barátját - Lazarus Spenglert. /138/ Két évvel korábban is tartott már közöttük ez a kedves élcelődés. Miután Dürer egyik versét Pirckheimer gunyosan megbíráltta, a festő Spenglert kérte meg annak átdolgozására. Spengler a kérésnek eleget is tett, és "a suszter maradjon a kaptafánál" megjegyzéssel adta azt vissza. Hozzá kell tenni, hogy Dürer sem maradt adós a hasonló válasszal: "Nem akarok úgy járni, mint az az egyszerű írnok, aki egy közönséges oklevél megírásához is formulát használ." Később Spengler egy irását a "különösen hü és testvérien szeretett" barátjának, Albrecht Dürernek ajánlotta. Az 1512-es és 15-ös években Spengler Jeromos életéről készült fordítását Dürernek a bibliafordítóról készült metszetével jelentette meg. 1518-ban Christoph Scheurl levele megemlíti, hogy Dürer és Spengler együtt hallgatják dr. Johann Staupitz prédikációit. Pirckheimer, Dürer és Spengler közös kapcsolatára utal egy Dürernek szóló oklevél is, melyet Willibald Pirckheimer és Lazarus Spengler állított ki. 1520-ban X. Leó pápa által kiadott kiközösítő bullán Luther neve után Pirckheimeré és Spengleré is szerepelt. "Ha isten is úgy akarja, együtt maradunk ebben és más ügyben is, mint a svájciak. Bennünket senki sem választhat szét." /139/ - írja a veszedelmes időkben kettőjükről Pirckheimer. Pirckheimer

megható sorai azonban csak papírra vetett frázisok maradtak, mert kettőjük viszonya Lutherhoz alapvetően különbözött. Az ügybuzgó irnok a lutheránus egyház egyik legnagyobb szószólója lett, mint kiemelkedő publicista nagy propagandát fejtett ki a reformáció ügye mellett Nürnbergben. Mivel Spengler Nützellemel együtt a kolostorok ellen szólt, így Pirckheimer legádázabb ellenségévé vált. A humanista a korábban nagyra értékelt Spenglert becstelennek tartja, sőt ennél tovább megy: "Kár, hogy azt a bűnös száju és rágalmazó irnokot nem fojtottátok a vízbe." /140/

A legkritikusabb időszakban, 1524-es, 25-ös években Spengler és Dürer barátsága tovább tart. Pfeiffer bizonyította, hogy Dürer ebben az időben is gyakorta készített tréfás rajzokat Spenglerről. /141/ 1526-ban Dürer Spenglert nevezi meg Kondrad Rothtal - nürnbergi aranyművessel - együtt tanuként valamilyen bírósági ügyben. Ha Dürer, mint Pirckheimer állította, szakított volna Spenglerrel, akkor bizonyára mást nevezett volna meg ügyében tanuként. /142/ 1527 májusában Dürer és Spengler egy fogadáson találkozott, melyet a tanács strassburgi követek tiszteletére rendezett. A nürnbergi tanácsurak körében ők voltak egyedül ketten, akik nem tartoztak a szűk vezető testülethez, ezért a meghívott társaságban egymásra voltak utalva. /143/ Kapcsolatuk tehát még a Dürer halála előtti évben is tartott, ezért Pirckheimer

véleményével nem érthetünk egyet, amikor saját Spengler-től való eltávolodását Dürerével azonosítja.

Az eddig áttekintett anyag számos ponton igazolja Dürer és Pirckheimer elvi azonosságát a reformáció egyes irányzatainak megítélésében, de a lutheri reformációhoz fűződő viszonyuk különbözőségét is bizonyítja. Vajon az utolsó két évben osztozott-e Dürer Pirckheimer csalódásaiban, epés megjegyzéseiben s a lutheri reformációval szemben tanúsított ellenséges magatartásában? Erre a kérdésre az utolsó évek eléggé gyér és sokat vitatott forrásai csak akkor adhatnak választ, ha azokat szigorúan Dürer környezetében és az adott politikai és társadalmi viszonyok tükrében vizsgáljuk. Két évvel a művész halála előtt készült A négy apostol című táblaképet joggal tekinthetjük végrendeletének. Ezt Dürernek 1526 októberében a nürnbergi tanácshoz írt levele is megerősíti: "Most azonban az utóbbi időben festettem egy táblát, melyre több igyekezetet fordítottam, mint más képeimre, és senkit sem tartok rá méltóbbnak Bölcsességeknél, hogy emlékül azt megtartsa."/144/

A Jánost, Pétert, Pált és Márkot ábrázoló monumentális festmény feliratait Dürer műhelyében Neudörfer városi írnok készítette. Az eltérő és egymásnak ellentmondó elemzések jól mutatják a feliratok értelmezésének problémáját. E Heidrich Dürer figyelmeztetését a radikálisok ellen és Denckre próbálta vonatkoztatni, úgy, hogy az 1526-os év politikai és társadalmi viszonyait figyelmen

Feliratok hiánya! Kérlek!

kivül hagyta - különösen Pál apostol levelének értelmezését.^{/145/} H. Lüdecke a baloldali képek feliratainál azt hangsúlyozta, hogy Dürernek nem kellett sikraszállnia a reformáció mellett, mert Nürnberg éppen akkor lett hivatalosan is evangélikus.^{/146/} Ettlinger szerint inkább a reformátorok kilengéseit kritizálja, mint Róma gyarlóságait. B. I. Purisov a monumentális festményből a szabadságmozgalom leheletét érzi meg. Ennél is tovább megy ebben az irányban Ernst Ullmann, akinek az értelmezése szerint a kép a reformációhoz nem általában, hanem egy korai polgári forradalom értelmében való állásfoglalást jelent.^{/147/} Székely György joggal vonta kétségbe Ullmann felfogását, utalva az ikonográfiai értelmezésből adódó problémára - Zsigmond és Pál apostol azonosítása.^{/148/} Az említett szélsőséges kritikák arra intenek bennünket, hogy nem lehet megnyugtató összképet kialakítani a kép és a feliratok között a város vezetőinek és politikájának együttes szemlélete nélkül.

A négy apostol ajánlásában Dürer a világ fejedelmeit arra inti, hogy vigyázzanak ezekben a "válságos időkben". Ez a kijelentés - Kratzer leveléhez hasonlóan - nagyon is azt erősíti meg, hogy a lutheri reformáció még az 1520-as évben is komoly ellenzőkre talált a nürnbergi városatyák körében. A tanács és a városi prédikátorok között kemény összeütközések és feszültségek voltak. Spengler városi írnok is arra utal, hogy a város katolikus ellenégeit a tanács tagjai között kell keresni. Osiander és

Schleupner erőszakos és sok kritikát kiváltó magatartása Pirckheimeren kívül még számos más tanácsurat is a reformáció ellenségévé tett. /Christoph Fürer, Martin Gender, Hieronymus Holzschuer, Jakob Muffel/. /149/ Véleményüket szemléletesen fejezi ki Fürer: "Luther a régóta fogvatartott lelkiismeretet annyira felszabadította, feleslegessé tette és lemeztelenítette, hogy nincs már egész Németország-szerte istenfélelem, lelkiismeret és a bűnöktől való irtózás... Testi örömeknek hódolnak, s olyannyira menedéket adnak a gonoszságnak, hogy mindenki inkább szerezni, mint adakozni vágyik." /150/ A szembenálló csoportok között álltak azok a fiatalabb és idősebb humanisták, akik elfogadták a lutheri teológiát anélkül, hogy osztoztak volna Osian-der és társai tulkapásaiban. Ez volt az a csoport, amelyik magáévá tette Melanchthon célkitűzéseit is. A városi vezetők közül kiemelkedik Hieronymus Baumgartner, aki a vele azonos felfogású nürnbergi iskola tanárainak - Joachim Camerarius, Eobanus Hessus, Michael Roting - volt a fő patronálója a tanácsban. Spengler szintén ezekhez a humanistákhoz állt közel.

Dürer és Pirckheimer azonos véleményen voltak egyes nürnbergi reformátorok magatartásának megítélésében. A négy apostol rövid ajánlása, valamint Pirckheimer Oekompád ellen intézett második vitairata feltűnően hasonlít egymásra. /151/ Elképzelhető, hogy a vitairat már 1526-ban elkészült, így szinte biztosra tehető, hogy Dürer és Pirckheimer együttműködtek a szövegek kidolgozásában. A Theophrast-ajánlás is azonos véleményüket mu-

tatja a nürnbergi reformátorokat illetően. A biblia-idézetek közül szent Márk evangéliumának XII. fejezetéből vett részlet Osiander és Schleupner prédikátorok ellen szól.^{/152/} "Ő pedig mondá nékik az ő tanításában: Őrizkedjete az irástudóktól, kik örömet járnak hoszsú köntösben, és szeretik a piacon való köszöntéseket és a gyülekezetben az elől üléseket, a lakomákon a fő helyeket." Ha ezzel az értelmezéssel egyetértünk, valamint a szövegek hasonlóságát vesszük figyelembe, akkor Dürer annyiban osztozott Pirckheimer csalódásában, hogy a lutheri prédikátorok erőszakos magatartását elítélte. De ez a nézetazonosság a lutheri teológiára nem vonatkozik. Dürer "a világ fejedelmeihez" szól A négy apostol bevezetőjében: "Jó, ha vigyáznak ezekben a változások időkben, nehogy az Isteni Ige helyett az emberi csábításnak találjanak engedni. Mert Isten nem akarja, hogy hozzátegyenek az ő igéjéhez vagy elvegyenek belőle bármit is."^{/153/} Különösen figyelmet érdemel az uralkodók feladatának megjelölése és hangsúlyozása, akik csak a protestáns felsőségből kerülhettek ki, mivel Dürer arra szólítja fel őket, hogy gyakoroljanak ellenőrzést az egyház tanítása felett - amit abban az időben csak protestáns területen és városokban lehetett elképzelni.^{/154/} Dürer Pétert idézve fellép a nép között prédikáló hamis próféták és szekták ellen. Seebass a "romlott szekták" lutheri és osianderi szóhasználatából azt a következtetést vonja le, hogy Dürer ezzel a megállapítással a szerzetes rendeket támadta. János írásával a hamis prófétáktól, de főleg az Antikrisztustól óv, aki alatt Dürer

idején evangélikus területen kizárólag csak a pápát értették. "Szeretteim, ne higgyetek minden léleknek, hanem próbáljátok meg a lelkeket, ha istentől vannak-e, mert sok hamis próféta jött ki a világba... És valamely lélek nem vallja Jézust testben megjelent Krisztusnak, nincsen az istentől: és az Antikrisztus lelke, amelyről hallottátok, hogy eljő, és most a világban van már."

Dürernek az egyházi tanokra utaló két bibliaidézete azt bizonyítja, hogy 1526 után is a lutheri teológiában látta az igazi hitet. Ha a bibliaidézetek eredetét nézzük, az is a lutheri reformáció iránti érdeklődést mutatja, hiszen valamennyi idézett szöveg a reformátor 1522 szeptemberében megjelent Újtestamentumából való.

A vizsgált szövegek értelmezését Pfeiffer részletes ikonográfiai elemzése is megerősíti. Az apostolok alakjában Dürer négy korabeli, a nürnbergi reformációval szoros kapcsolatban álló személyt festett meg.^{/155/} E felfogás szerint János apostol Melanchthonnal azonos, míg Joachim Camerarius Pál, Michael Roting Péter, Hieronymus Baumgartner pedig Márk személyét testesíti meg. Az említett személyek közül Joachim Camerarius és Michael Roting a nürnbergi gimnázium tanárai voltak. Azok közé a nürnbergi humanisták közé tartoztak Baumgartnerrel együtt, akik a reformációt elfogadták anélkül, hogy azonosultak volna a nürnbergi prédikátorok kilengéseivel. A fenti bizonyítás helyességét az is igazolja, hogy Dürer közel azonos időben portrét készített Eobanus Hessus-

ról, aki szintén a nürnbergi gimnázium tanára volt. Az a tény, hogy a festő a Négy apostol egyik főalakjában a lutheri reformáció legjelesebb képviselőjét, Melanchthont festette meg, a lutheri reformáció iránti hűségét bizonyítja. Melanchthon közel állt Dürerhez annyiban, hogy a társadalmi visszacsúszás közepette menteni akarta, ami menthető. A reformáció társadalmi, főleg forradalmi tételeit elejtve, meg akarta menteni a humanista és a racionális elemek egy részét egy oktatási rendszer kiépítésének formájában. /156/

Dürer házának szellemét a következő tény is megvilágítja:

1524-ben Dürer Nürnberg városának ezer forintot adott kölcsön, melyet a festő halála után özvegyének fizettek vissza. Ágnes Dürer ebből a pénzből egy ösztöndíjat alapított, azzal a kikötéssel, hogy azt csak azoknak a diákoknak lehet kifizetni, akik Wittenbergben, tehát Luther egyetemén a teológiai fakultáson tanulnak. Ez a momentum is ékes bizonyítéka annak, hogy Dürer és felesége Luther híve volt. /157/

Albrecht Dürer és Willibald Pirckheimer a reformáció kezdeti szakaszában pozitív szerepet játszott. A humanizmus és a reformáció szövetségén belül kettőjük Erasmushoz és Lutherhoz fűződő kapcsolata különbözött. Mivel Pirckheimer családi kapcsolatai révén szorosan a katolikus egyházhoz kötődött és Erasmushoz eszmeileg és érzelmileg

is közelebb állott, a reformáció egységének felbomlása után egyre inkább eltávolodott a reformátortól, és a katolikus reakciós tábor támogatójává vált.

Oni. burgundi c!

Dürer Pirckheimerhez hasonlóan kritikusan szemlélte ugyan a reformációt, de annak Luther-ellenes magatartásában nem osztozott. A reformáció ideális képviselőjének Melanchthont tartotta, aki a teológia mellett a történelem, fizika, matematika, csillagászat buzgó tanulmányozására bátorított. "Mindezért láthatott Dürer ebben a reformátorban mély érzést és gondolkodást, amit a szemekben és az arcban fejezett ki, igen magas homlokkal és csontosságában is finomnak ábrázolt vonásokkal érzékeltetett." /158/

Melanchthon Dürernek intézett köszönő sorai is elvi azonosságukat bizonyítják:

"Minthogy semmilyen kép sem látszik a csiszolatlan tükörben, míg a művész keze azt megfelelően meg nem munkálta, éppugy nem lehet éleselméjű az sem, aki a tudományok erejével fel nem vértézi magát." /159/

JEGYZETEK

1. F. Engels: A német parasztháború
Budapest, 1965.
2. Szerb Antal: A világirodalom története
Magvető, Budapest, 1973. 263. 1.
3. F. Engels: A német parasztháború
Magyar Helikon, Budapest, 1965. 8. 1.
4. U. o.
5. R. Friedenthal: Luther élete és kora
Gondolat, Budapest, 1977. 186. 1.
6. U. o. 185. 1.
7. U. o. 38. 1.
8. Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitaliz-
musba való átmenet korában
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 36. 1.
9. Willehad Paul Eckert, Ch. von Imhoff: Willibald
Pirckheimer Dürers Freund im Spiegel seines Lebens
seiner Werke und seiner Umwelt
Wienand Verlag, Köln, 1971. 18. 1.
10. G. Pfeiffer: Die Bemühungen der oberdeutschen Kauf-
leute um die Privilegierung ihres Handels in Lyon
BWGN 1. 1967. 13. 1.
11. Wolfgang v. Stromer: Nürnbergs wirtschaftliche Lage
im Zeitalter der Fugger /Dürers Umwelt, Nürnberger
Forschungen. Einzelarbeiten zur Nürnberger Geschichte
15. Band, Nürnberg 1971. 13. 1.
12. U. o. 15. 1.
13. Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitaliz-
musba való átmenet korában
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 38. 1.

14. R. Friedenthal: Luther élete és kora
Gondolat, Budapest, 1977. 366-68. 1.
15. Brion: Der Mensch und sein Werk
Paris, 1962. 87. 1.
16. Dr. Karlheinz Goldmann: Willibald Pirckheimer
/Selbstverlag der Stadtbibliothek Nürnberg, 1970./
26. 1.
17. U. o. 24. 1.
18. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: Willibald Pirckheimer
Köln, 1971. 340. 1.
19. Kónya István: Kálvinizmus és társadalomelmélet
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 37-38. 1.
19. Heller Ágnes: A reneszánsz ember
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 15. 1.
20. Wargha Lajos: Keresztyén egyháztörténelem
Sárospatak. 1870-1876. II. kötet. 160. 1.
21. F. Engels: A német parasztháború
Budapest, 1965. 33. 1.
22. Nisard Dezső: Tanulmányok a renaissance és a reformatio
korából
A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Bp. 1875.
68. 1.
23. U. o. 69. 1.
24. U. o. 70. 1.
25. U. o. 73. 1.
26. U. o. 104. 1.
27. U. o. 97. 1.
28. U. o. 98. 1.
29. U. o. 100. 1.
30. F. Engels: A német parasztháború
Budapest, 1965. 37. 1.
31. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: Willibald Pirckheimer
Köln, 1971. 129. 1.

32. Hans Rupprich: Dürer und Pirckheimer Geschichte einer
Freundschaft /Dürers Umwelt, Nürnberg/
Nürnberger Forschungen, 15. Band.
Nürnberg, 1971. 78. 1.
33. Kuno Mittelstadt: Dürer
Corvina, Budapest, 1979. 5. 1.
34. Heinz Lüdecke: Albrecht Dürer
Corvina, 1978. 29-30. 1.
35. U. o.
36. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: Willibald Pirckheimer
36-37. 1.
37. U. o. 36. 1.
38. Dr. Karlheinz Goldmann: W. Pirckheimer
Nürnberg, 1970. 28. 1.
39. Albrecht Dürer: Schriften und Briefe
/Herausgegeben von Ernst Ullmann, 1971.
Verlag Philipp Reclam Jun. Leipzig/
40. Hans Rupprich: Dürer und Pirckheimer...
Dürers Umwelt, Nürnberg, 1971. 80. 1.
41. Dr. Karlheinz Goldmann: W. Pirckheimer 29. 1.
42. U. o. 30. 1.
43. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: W. Pirckheimer...
Köln, 1971. 100. 1.
44. Georg Weise: Dürer und die Ideale der Humanisten
Tübinger Forschungen zur Kunstgeschichte
Herausgeber Prof. Dr. Georg Weise
Heft 6.
Tübingen, 1953. 9. 1.

45. Filozófiai kislexikon
Kossuth Könyvkiadó, 1976. Bp. 300. 1.
46. Georg Weise: Dürer und die Idealen der Humanisten
Tübingen, 1953. 19. 1.
47. U. o. 4. 1.
48. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: W. Pirckheimer...
Köln, 1971. 119. 1.
49. Dr. Emil Reicke: W. Pirckheimers Briefwechsel II. Band
München, 1956. 60. 1.
50. R. Friedenthal: Luther és kora
Gondolat, 1977. 113. 1.
51. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: W. Pirckheimer....
Köln, 1971. 242. 1.
52. U. o. 243. 1.
53. U. o. 244. 1.
54. Seebass: Dürers Stellung in der reformatorischen
Bewegung /in: Albrecht Dürers Umwelt 1971.
S.101-103/ 113. 1.
55. U. o.
56. Dr. Karlheinz: Willibald Pirckheimer
Nürnberg, 1970. 28. 1.
57. U. o. 31-32. 1.
58. Heinrich Lutz: Albrecht Dürer und die Reformation
/Miscellanea Bibliothecae Hertzianae
München, 1961. Römische Forschungen der Bibli-
otheca Hertziana 16. 175 skk./ 175. 1.
59. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: Willibald Pirckheimer...
199. 1.

60. Albrecht Dürer: Schriften und Briefe
/Herausgegeben von Ernst Ullmann, 1971.
Verlag Philipp Reclam Jun. Leipzig/ 139. 1.
61. U. o. 140. 1.
62. U. o. 140. 1.
63. U. o. 140. 1.
64. U. o. 140. 1.
65. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: Willibald Pirckheimer...
Köln, 1970. 269-270-271. 1.
66. U. o. 271. 1.
67. Richard Friedenthal: Luther és kora
Gondolat, Budapest, 1977. 300. 1.
68. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: Willibald Pirckheimer...
284. 1.
69. Albrecht Dürer: Schriften und Briefe.... 94-95. 1.
70. Richard Friedenthal: Luther és kora... 313. 1.
71. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: Willibald Pirckheimer...
359. 1.
72. U. o.
73. U. o. 217. 1.
74. U. o. 328. 1.
75. U. o. 334. 1.
76. U. o. 284. 1.
77. U. o. 272. 1.
78. U. o. 384. 1.
79. Die Holzschnitte zu Sebastian Brants Narrenschiff
Herausgegeben von Manfred Lemmer, 1964.
/im Insel-Verlag/ 151. 1.
80. U. o. 158. 1.

81. U. o. 158-159. 1.
82. U. o. 158. 1.
83. Albrecht Dürer: Schriften und Briefe... 94. 1.
84. Rudolf Chadraba: Dürers Apokalypse. Eine ikonologische Deutung, Prag, 1964. 106. 1.
85. Dürers Schriften und Briefe... 92-93. 1.
86. Dr. Luther Márton egyházreformáló iratai Pozsony, 1904. 394. 1.
87. Dürers Schriften und Briefe 93. 1.
88. Dr. Luther Márton egyházreformáló iratai .... 387. 1.
89. U. o. 427. 1.
90. Dürers Schriften und Briefe 94. 1.
91. Dr. Luther Márton egyházreformáló iratai 435. 1.
92. Dürers Schriften und Briefe 93. 1.
93. U. o. 94. 1.
94. U. o. 93. 1.
95. U. o. 94-320. 1.
- 96.
97. Albrecht Dürer: Schriften und Briefe 94. 1.
98. U. o. 94. 1.
99. U. o. 95. 1.
- 100.
101. U. o. 94. 1.
102. Dürer u. Pirckheimer. Geschichte einer Freundschaft in Albrecht Dürers Umwelt, Nürnberg, 1971. S 78-100. 80. 1.

103. F. Engels: A német parasztháboru.... 33. 1.
104. R. Friedenthal: Luther élete és kora 514. 1.
105. Heinz Lüdecke: Albrecht Dürer ... 41. 1.
106. G. Krodel: Nürnberger Humanisten am Anfang des Abendmahlstreites
/in: Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte
25 /1936/, S. 40-50./
42. 1.
107. R. Friedenthal: Luther és kora 584. 1.
108. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: Willibald Pirckheimer
360. 1.
109. G. Krodel: Nürnberger Humanisten am Anfang des
Abendmahlstreites.... 42. 1.
110. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: Willibald Pirckheimer
306. 1.
111. U. o. 308. 1.
112. R. Friedenthal: Luther élete és kora.... 605. 1.
113. G. Krodel: Nürnberger Humanisten am Anfang des
Abendmahlstreites .... 45. 1.
114. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: Willibald Pirckheimer....
302. 1.
115. U. o. 315-16. 1.
116. U. o. 304. 1.
117. U. o. 304. 1.
118. U. o. 304. 1.
118. U. o. 366. 1.

119. Heinz Lüdecke: Albrecht Dürer 37. 1.
120. Kuno Mittelstädt: Dürer 25. 1.
121. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: W. Pirckheimer 365. 1.
122. U. o. 366. 1.
123. U. o. 366. 1.
124. R. Friedenthal: Luther élete és kora 507. 1.
125. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: W. Pirckheimer... 365. 1.
126. U. o. 365. 1.
127. U. o. 366. 1.
128. U. o. 367. 1.
129. U. o. 367. 1.
130. Lutz Heinrich: Albrecht Dürer und die Reformation
178. 1.
131. Dürer Schriften und Briefe 101. 1.
132. U. o. 143. 1.
133. U. o. 143. 1.
134. U. o. 143. 1.
135. Heinz Lüdecke: Albrecht Dürer 43. 1.
136. W. P. Eckert, Ch. von Imhoff: W. Pirckheimer 90. 1.
137. G. Seebass: Dürers Stellung in der reformatorischen
Bewegung, in Albrecht Dürers Umwelt
Nürnberg 1971. S. 101-131. 126. 1.
138. G. Pfeiffer: Albrecht Dürer und Lazarus Spengler,
in Festschrift für Max Spinder zum
75. Geburtstag, München, 1970. S. 379-400. 380. 1.
139. U. o. 386. 1.
140. U. o. 390. 1.
141. U. o. 388. 1.

142. U. o. 392. 1.
143. U. o. 392. 1.
144. Kuno Mittelstädt: Dürer 27. 1.
145. Lutz Heinrich: Albrecht Dürer und die Reformation
181. 1.
146. Heinz Lüdecke: Albrecht Dürer 43. 1.
147. Székely György: Dürer Németországa. Egyetemi előadás
Századok, 1971. 384. 1.
148. U. o. 383. 1.
149. Seebass: Dürers Stellung in der reformatorischen
Bewegung 128. 1.
150. U. o. 128. 1.
151. Lutz Heinrich: Albrecht Dürer und die Reformation 182. 1.
152. Seebass: Dürers Stellung in der Reformation 130. 1.
153. Kuno Mittelstädt: Dürer 27. 1.
154. Seebass: Dürers Stellung in der Reformation 121. 1.
155. G. Pfeiffer: Die Vorbilder zu Albrecht Dürers "Vier
Aposteln"
Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht des
Melanchthon-Gymnasiums 1959/60.
156. Székely György: Dürer Németországa 348. 1.
157. J. Beer: Die Blauen Bücher 1953. in Zeittafel
158. Székely György: Dürer Németországa 348. 1.
159. Seebass: Dürers Stellung in der Reformation 131. 1.

IRODALOMJEGYZÉK

- Arndt, Karl: Dürers Apokalypse. Doktorl értekezés.
Göttingen, 1956 /1960/
- Buchner, Ernst: Das deutsche Bildnis der Spätgotik und der
frühen Dürerzeit. Berlin, 1953
- /Dürer, Albrecht:/ Dürers Schriftlicher Nachlass...
Kiadta Konrad Lange és Friedrich Fuhse. Halle/Saale,
1893.
- Dvorak, Mas: Kunstgeschichte als Geistesgeschichte. München,
1928.
- Friedländer, Max, J.: Albrecht Dürer. Lipcse, 1921
- Grote, Ludwig: "Hier bin ich ein Herr." Dürer in Venedig.
München, 1956. Bibliothek des Germanischen National-
Museums 2/3
- Gümbel, Albert: Dürers Rosenkranzfest und die Fugger.
Strassburg, 1926. Studien zur deutschen Kunst-
geschichte, 234.
- Heindrich, Ernst: Dürer und die Reformation. Lipcse, 1909.
- Hermann, Max: Die Reception des Humanismus in Nürnberg.
Berlin. 1898.
- Homolka, Jaromir: Albrecht Dürer. Rosenkranzfest. Prága, 1961
- Jantzen, Hans: Dürer. Der Maler, Bern, 1952.
- Leinz-v. Dessauer, Antonie: Savonarola und Albrecht Dürer.
Savonarola, der Ritter in Dürers Meisterstich. München,
1961.
- Meder, Joseph: Die Grüne Passion Albrecht Dürers. München,
1923. Kompendien zur Deutschen Kunst 4
- Musper, H. T.: Albrecht Dürer. Der gegenwärtige Stand der
Forschung. Stuttgart, 1952.

Panofsky, Erwin: Dürers Stellung zur Antike. Bécs, 1922.
Kunstgeschichtliche Einzeldarstellungen 5

Panofsky, Erwin: Albrecht Dürers rhythmische Kunst.
Jahrbuch für Kunstwissenschaft 1926. skk.

Pinder, Wilhelm: Die deutsche Kunst der Dürerzeit. Vom Wesen
und Werden deutscher Formen. 3. kölonkiadás a Wissen-
schaftliche Buchgesellschaft Darmstadt számára
Köln, 1953.

Roth, Friedrich: Dei Einführung der Reformation in Nürnberg.
Würzburg, 1885

Rupprich, Hans: Dürers Stellung zu den agnoetischen und
kunstfeindlichen Strömungen seiner Zeit. Bayerische
Akademie der Wissenschaften, Phil-Hist. Klasse. Tu-
dósítások az osztály üléseiről, 1959. I. füzet

Schellenberg, Karl: Dürers Apokalypse. München, 1923.
Kompendien zur Deutschen Kunst 3

Schwarzmann, Heinz: Kunst und Gemeinschaft der Dürerzeit
Wattenscheid, 1939. Lebensräume der Kunst 6

Ullmann, Ernst: Albrecht Dürer und das Menschenbild in der
frühbürgerlichen Revolution in der bildenden Kunst.
450 Jahre Reformation. Berlin, 1967.

Vogt, Adolf, Max: Albrecht Dürer - die Vier Apostel.
Festschrift Kurt Badt. Berlin, 1961.

Winkler, Friedrich: Albrecht Dürer. Berlin, 1957.

Wölfflin, Heinrich: Die Kunst Albrecht Dürers. 6. kiadás
Gondozta Kurt Gerstenberg. München, 1943

Zucker, Markus: Dürers Stellung zur Reformation. Erlangen, 1886

Albrecht Dürer 1471/1971. Ausstellungskatalog, München 1971.

Albrecht Dürer. Kunst einer Zeitenwende. Hrsg. v. Herbert Schade, Regensburg, 1971.

Burckhardt, Carl J.: Willibald Pirckheimer, in ders.: Gestalten und Mächte, Zürich 1961.

Drews, P.: Willibald Pirckheimers Stellung zur Reformation, Leipzig 1887.

Grote, Ludwig: Hier bin ich ein Herr. Dürer in Venedig=Bibliothek des Germanischen National-Museums Nürnberg zur deutschen Kunst- und Kulturgeschichte, Bd. 2-3. München 1956.

Hagen, Rudolf: Willibald Pirckheimer in seinem Verhältnis zum Humanismus und zur Reformation, in: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, Heft 4. /1882/, S. 61-211.

Haupt, K.: Die Renaissance-Hieroglyphik in Kaiser Maximilians Ehrenpforte: in Philobiblon 11 /1967/, S. 253-67.

Holborn, Hajo: Ulrich von Hutten, Göttingen 1968.

Kalkoff, Paul: Pirckheimers und Spenglers Lösung vom Banne 1521. Ein Beitrag zur Reformationsgeschichte Nürnbergs. Programm des Städt. Evangel. Gymnasiums zu St. Maria Magdalena, Breslau 1896.

Köhler, Walther: Zwingli und Luther. Ihr Streit um das Abendmahl nach seinen politischen und religiösen Beziehungen. 1. Bd. Die religiöse und politische Entwicklung bis zum Marburger Religionsgespräch 1529, Leipzig 1924.

Krabbel, Gerta: Caritas Pirckheimer. Ein Lebensbild, Münster 1929. 3 1947.

Markwart, Otto: Pirckheimer als Geschichtsschreiber, Diss.,
Basel, Zürich 1886.

Offenbacher, E.: La Bibliothèque de Willibald Pirckheimer, in:
La Bibliophilie 40 /1938/, S. 241-63.

Pilz, Kurt: Willibald Pirckheimers Kunstsammlung und Bibliothek, in: Willibald Pirckheimer 1470/1970.
Nürnberg 1970. S. 93-110.

Reicke, Emil: Willibald Pirckheimer und sein Podagra, in:
Fränkischer Kurier, Nürnberg 1901, Nr. 217 ff.

ders.: Albrecht Dürers Gedächtnis im Briefwechsel Willibald Pirckheimers, in: Mitteilungen des Vereins für Geschichte Nürnbergs 28 /1928/, S. 363-406.

ders.: Willibald Pirckheimer. Leben, Familie und Persönlichkeit, Jena o. J. /1930/.

Rosenthal, Erwin: Dürers Buchmalereien für Pirckheimers Bibliothek, in: Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen 49. Beiheft /1929/, S. 1-54. 51. /1930/, S. 185-175-78.

ders.: Willibald Pirckheimer. Ein Lebensbild aus dem Zeitalter des Humanismus und der Reformation = Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, Heft 21, Halle 1887.

ders.: Pirckheimers Elegie auf den Tod Dürers, in: Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Phil. Hist. Klasse, 1956/9. S. 136 ff.

ders.: Willibald Pirckheimer. Beiträge zu einer Wesensfassung, in: Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte, Bd. 15 /1957/, S. 64-110.

ders.: Dürers Stellung zu den agnoetischen und kunstfeindlichen Strömungen seiner Zeit. Mit einem neuen Dürer-Brief = Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil-Hist. Klasse, 1959. Heft 1.

Schlecht, Joseph: Pirckheimers zweite Komödie gegen Eck, in: Historisches Jahrbuch 21 /1900/, S. 402-413.

Schubert, Hans von: Lazarus Spengler und die Reformation in Nürnberg, Leipzig 1934.

Schulz, Fritz Traugott: Ein Medaillenentwurf von Albrecht Dürer, in: Mitteilungen aus dem Germanischen Nationalmuseum 1912, S. 104-108.

Thurnhofer, Franz Xaver: Willibald Pirckheimer und Hieronymus Emser, in: Beiträge zur Geschichte der Renaissance und Reformation. Festschrift Joseph Schlecht. Hrsg. v. L. Fischer, Freising 1917, S. 335-347.

Weyrauther, Max: Konrad Peutinger und Willibald Pirckheimer in ihren Beziehungen zur Geographie = Münchner Geographische Studien, Heft 21, München 1907.

Konrad Celtis: Der Briefwechsel des Konrad Celtis. Gesammelt, hrsg, und erläutert v. Hans Rupprich = Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung der Geschichte der Reformation und Gegenreformation. Humanistenbriefe, Bd. 3. München 1934.

Albrecht Dürer: Schriftlicher Nachlass, Hrsg. v. Hans Rupprich, Berlin 1956-1969.

Erasmus von Rotterdam: Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami denuo recognitum et actum per P. S. Allen, H. M. Allen and H. W. Garrod, Oxford 1906-1958.

- Fridrich Engels: A német parasztháború, Budapest, 1965.
- Szerb Antal: A világirodalom története, Magvető, Budapest, 1973.
- R. Friedenthal: Luther élete és kora, Gondolat, Budapest, 1977.
- Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában, Akadémiai Kiadó, Bp. 1975.
- G. Pfeiffer: Die Bemühungen der oberdeutschen Kaufleute um die Privilegierung ihres Handels in Lyon BWGN 1. 1967.
- Wolfgang v. Stromer: Nürnbergs wirtschaftliche Lage im Zeitalter der Fugger /Dürers Umwelt, Nürnberger Forschungen. Einzelarbeiten zur Nürnberger Geschichte 15. Band, Nürnberg 1971./
- Brion: Der Mensch und sein Werk, Paris, 1962.
- Dr. Karlheinz Goldmann: Willibald Pirckheimer /Selbstverlag der Stadtbibliothek Nürnberg, 1970.
- Kónya István: Kálvinizmus és társadalomelmélet Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.
- Heller Ágnes: A reneszánsz ember, Akadémiai Kiadó, Bp. 1967.
- Warga Lajos: Keresztyén egyháztörténelem, Sárospatak. 1870-1876. II. köt.
- Nisard Dezső: Tanulmányok a renaissance és a reformatio korából, A. M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Bp. 1975.
- Georg Weise: Dürer und die Ideale der Humanisten, Tübinger Forschungen zur Kunstgeschichte Herausgeber Prof. Dr. Georg Weise, Heft 6. Tübingen, 1953.
- Filozófiai Kislexikon, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1976.
- Seebass: Dürer Stellung in der reformatorischen Bewegung /in: Albrecht Dürers Umwelt 1971. S. 101-103.

Heinrich Lutz: Albrecht Dürer und die Reformation

/Miscellanea Bibliothecae Hertzianae, München, 1961.
Römische Forschungen der Bibliotheca Hertziana 16.
175. skk. /175.

Die Holzschnitte zu Sebastian Brants Narrenschiff

Herausgegeben von Manfred Lemmer, 1964. Im Insel-
Verlag

Rudolf Chadraba: Dürers Apokalypse. Eine ikonologische

Deutung, Prag, 1964. 106. 1.

Dr. Luther Márton egyházreformáló iratai, Pozsony, 1904. 394. 1.

Székel György: Dürer Németországa. Egyetemi előadás.

Századok, 1971.